

SOSYO-POLİTİK TUTUMLAR VE DİNDARLIK: İLAHİYAT FAKÜLTELERİ ÖRNEĞİNDE BİR ALAN ARAŞTIRMASI*

**Socio-Political Attitudes and Religiosity: A Survey in the Sample
of Divinity Faculties**

Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

e-posta: ihsancapcioglu@yahoo.com

Özet: Bu makalede, modernleşme sürecinde üniversite gençliğinin sosyo-politik tutumlarında ortaya çıkan başlıca farklılaşmalar ilahiyat fakülteleri örneğinde ele alınmaktadır. Çalışmada, modernleşme, gelenek, muhafazakârlık ve demokrasi bağlamında, katılımcıların muhafazakâr ve demokratik dini tutumlarının, çeşitli değişkenler karşısındaki durumunun belirlenmesi amaçlanmıştır; araştırma verileri, muhafazakâr ve demokratik dini tutum ölçeklerinden elde edilen bulgular çerçevesinde değerlendirilmiştir. Böylece, katılımcıların sosyo-kültürel ve demografik niteliklerine göre sosyo-politik tutumlarında ortaya çıkan farklılaşmalar tespit edilmeye ve yorumlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyo-Politik Tutumlar, Din, İlahiyat Fakülteleri, Türkiye

Abstract: In this article, the major differences that appeared in the socio-political attitudes of higher education students during the modernization have been dealt with in the sample of divinity faculties. It is aimed to determine, in the context of modernization, tradition, conservatism and democracy, the positions of conservative and democratic religious attitudes of participants who participated in the survey in various parameters. Within this framework, the religious attitudes of participants have been depicted within the framework of data gained from developed conservative and

* Bu makale, 2008 yılında Prof. Dr. Niyazi Akyüz danışmanlığında tamamlanan ve Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) Anabilim Dalı'na sunulan, "Sosyo-Politik Tutumlar ve Dindarlık İlişkisi: İlahiyat Fakülteleri Örneği" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

democratic religious attitudes scales, and the differences seen in the participants religious attitudes in accordance with their socio-cultural and demographic qualities have been tried to identify and interpret.

Key Words: Socio-Political Attitudes, Religion, Divinity Faculties, Turkey

1. Problem

Son yıllarda yapılan din sosyolojisi araştırmalarında dini yaşayışın bireysel-psikolojik boyutlarının yanı sıra, sosyo-politik tutumlara etki eden boyutlarına da giderek artan bir ilgiyle yaklaşılmaktadır. Dinin sosyo-politik değişme sürecindeki rolünü sorgulayan sosyal bilimsel bakış açıları arasında önemli farklılıklar olmasına rağmen, bu araştırmalarda din, genellikle modernleşmeyle ilişkisi çerçevesinde incelenmektedir. Modernleşmenin dine etkisi ve dinin modernleşme süreçleri karşısındaki tepkisi, kısaca modernleşme sürecinde farklı dini yaşayış formlarının sergilediği benzer ya da farklı dini tutumlar temel ilgi odağını oluşturmaktadır. Her ne kadar bu araştırmalarda din ve modernleşmenin karşılıklı etkileşimi ele alınıyor gibi görünse de, genellikle bu iki kavram arasındaki ilişki, modernleşme paradigmasından hareketle açıklanmaya çalışılmakta ve özellikle dinin incelenen alanlardan herhangi birinde ortaya çıkan çağdaş gelişmelere engel olup olmadığı sorunu üzerinde durulmaktadır.¹

Bütün dünyada ve özellikle batıda, din ve siyaset arasındaki ilişkileri ölçen araştırmaların oluşturduğu geniş bir literatürün varlığı bilinmektedir. Ülkemizde ise, din-siyaset sorunlarıyla ilgili çalışmalar, genellikle siyaset sosyolojisi bölümlerinde yapılmaktadır. Sosyal bilimsel ya da teolojik çalışmalar ise oldukça sınırlı kalmaktadır. Bu alanda Sezen (1993), Köktaş (1997) ve Çarkoğlu ve Toprak'ın (2000) çalışmaları, din ve siyaset ilişkisini çeşitli değişkenler aracılığıyla tespiti yönelik önemli girişimlerdir. Sosyo-politik tutumlar ve dindarlık ilişkisiyle ilgili doğrudan çalışmalar ise, Hülür ve Kalender'in "Sosyo-Politik Tutumlar ve Din" (2003) başlıklı deneysel araştırmalarıdır. İlgili araştırmaların bulguları Batıda yapılan çalışmaların bulgularıyla büyük ölçüde benzerlikler arz etmektedir. Bu araştırmalara bir örnek olarak Hastings ve Hoge tarafından aralıklarla gerçekteştirilen boylamsal araştırmalar verilebilir. Philip K. Hastings ve Dean R. Hoge, "Religious and Moral Attitude Trends Among College Students: 1948-84" başlıklı araştırmalarında 1948-1986 yılları arasında Amerikan üniversite gençliğinin dini ve ahlaki tutumlarındaki değişimleri incelemişlerdir. Araştırmada, 1948-1967 yılları arasında dini tutumlarda liberalizm ve bireycilik yönünde bir eğilim görülürken bu durumun 1974'ten sonra tersine döndüğü tespit edilmiştir. Bu tarihten sonra Amerikalı üniversite öğrencileri

¹ Himmet Hülür ve Ahmet Kalender, *Sosyo-Politik Tutumlar ve Din (Konya Araştırması)*, Konya 2003, s. 25.

arasında liberal ve bireyci tutumlardan ziyade muhafazakâr tutumlar öne çıkmaya başlamıştır. 1974-1984 yılları arasında, özellikle aile ve uyuşturucu kullanımı gibi ahlaki konulardaki tutumlarda önemli oranda bir muhafazakârlaşma eğilimi yaşanmıştır. Hastings ve Hoge, bu durumu, söz konusu muhafazakâr tutumlardaki yükseliş nedeniyle “1950’lerin Dönüşü” olarak nitelemektedir.²

Bir toplumsal grup prototipi olarak üniversite öğrencileri, toplumun en çok araştırmaya konu olan kesimini oluşturmaktadır. Bu durumun öncelikli nedenleri arasında, onların ülkelerinin gelecekteki liderleri olarak görülmele-ri sayılabilir. Bu nedenle onların çeşitli konulardaki tutumlarının bilinmesi önemlidir. Bunun bir diğer nedeni ise, üniversite gençliğinin kültürel ortamdaki değişimler karşısında toplumun en duyarlı grubunu oluşturmalarıdır. Beş yıl aralıklarla tekrarlanan araştırmalar üniversitelilerin değerler konusundaki değişimlerinin yetişkinlerden çok daha hızlı olduğunu göstermektedir.³ Onların değişimlere karşı yetişkinlerden daha duyarlı oluşunun ve tepkiselliklerinin nedeni ise, yetişkinlere göre kurumsal yükümlülükler karşısında daha bağımsız, buna karşın entelektüel yaşama daha yakın olmalarıdır. Bu anlamda üniversite gençliği, kültürel yenilenmenin bir çeşit öncü grubudur denilebilir. Yankelovich’in ifadesiyle, doğuda ve batıda dünyanın yüksek prestijli üniversitelerinin öğrenci ve mezunları, kendi toplumlarında kültürel değişimin “hız belirleyicileridir (pacesetters)”.⁴

Bu çerçevede araştırmamızın konusunu; alan araştırmasından elde edilen veriler doğrultusunda Türkiye’deki ilahiyat fakülteleri öğrencilerinin dini yönelimleri ile sosyo-politik tutumları arasındaki ilişkilere yönelik tasvir, analiz ve değerlendirmeler oluşturmaktadır. Ayrıca, modernleşme, geleneksellik ve muhafazakârlık ekseninde geleneksel formlarla modernleşmenin paradoksal ve dikotomik etkileşimine tipik bir örneklik teşkil eden ilahiyat fakültesi öğrencilerinde yaşanan değişme dinamiklerinin ve modernleşmenin muhafazakâr ve demokratik dini tutumlar üzerindeki etkilerinin anlaşılması ve çözümlenmesi bu çalışmanın temel konuları arasında yer almaktadır.

2. Temel Kavramlar

2.1. Gelenek, Modernleşme ve Muhafazakârlık

Batı dünyasında modernleşme aklın egemenliğinde sosyal ve siyasal düzenin gerçekleştirilebileceğini iddia eden rasyonel bir ilkeye dayanarak doğmuştur. Bu bağlamda o, XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar olan süreçte,

² Philip K. Hastings, Dean R. Hoge, “Religious and Moral Attitude Trends Among College Students, 1948-84”, *Social Forces*, 1986, 65 (2), s. 370-77.

³ Philip K. Hastings, Dean R. Hoge, “Changes in Religion among College Students, 1948 to 1974”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1976, 15 (3), s. 237-249.

⁴ Daniel Yankelovich, *New Rules Searching for Self Fulfillment in a World Turned up Side Down*, New York 1981, s. 33.

Rönesans ve Reformla başlayan, Aydınlanma Hareketi ve devrimlerle devam eden kültürel, entelektüel ve sosyal dönüşümleri tanımlamaktadır. Modernleşme, geçmişteki duruma bağlı olmadan bilgi edinmeye ve geçmişten ziyade geleceğe ilişkin düşünce ve eylemlere sahiptir.

Değişme, gelişme ve farklılaşmanın siyasal, ekonomik ve sosyal alanın içinde bir süreci olarak ortaya çıkan modernleşme, bireyleri temele alarak toplumun niteliğini, teknolojik gelişmenin düzeyini, ekonomik ilişkileri, kültürel yapıyı ve toplumun farklılaşma alanlarını belirlemektedir. Modernleşme kuramlarından yapısal-işlevsel yaklaşıma göre, çağdaş Batılı toplum yapılarının karakteristik özelliklerini oluşturan rasyonalizm, laiklik, demokrasi, özgür girişim ve bireysellik gibi kuramların aynen alınmaması hâlinde sanayileşmenin geliştirilip sürdürülmesi mümkün değildir.

Ülkemizde ve Doğu toplumlarında Batı'daki anlamıyla bir modernleşme süreci olmasa da, daha çok Batı'da yetişen düşünürlerin etkisiyle kendine özgü bir modernleşme süreci başlamıştır. Tam anlamıyla Batı ile örtüşmemekle birlikte birçok yönden benzerlikler de gösteren bir Türk modernleşmesi, kültürel, siyasal ve sosyal alanlarda etkisini güçlü bir şekilde göstermiştir.

Batı-dışı toplumlarda ise gelenek ve modernlik arasında özel bir kopukluktan, süreksizlikten söz etmek mümkündür. Geleneksel toplum klişesinin aksine, bu toplumların gelenekten kopuş yaşadıkları söylenebilir. Türkiye ve Çin örneğinde olduğu gibi gönüllü otoriter modernizasyon projelerinin etkili olduğu durumlarda geçmişten ve gelenekten kopuş, sömürgeci modernizasyondan (örneğin Hindistan) daha radikal olmaktadır. Hindistan geleneğiyle arasındaki bağlantıyı sahiplenmiş, hatta bunu sömürgeciliğe direnişin bir biçimi hâline dönüştürmüştür. Türkiye ve Çin gibi ülkelerde ise, geleneğin radikal biçimde reddi, “yenilikçilik” ideolojisinin temelini oluşturmuştur.

Gelenekler modernliğe engel teşkil ettiği gerekçesiyle ya göz ardı edilmiş, kendiliğinden yok olmuş ya da yasaklanmıştır. Bu nedenle modernliğin gelenek üzerindeki etkisi dönüştürücü olmamıştır. Gelenekler, değişimin dinamik kaynakları olarak yeniden yorumlanıp modernliğin içerisine taşınmamış, bunun yerine dondurulmuş ya da folklorikleştirilmiştir. Batı-dışı ortamlarda, gelenek ve modernlik birbiriyle örtüşmeyen ya da zayıf bir denklik gösteren uyumsuz parçacıklar olarak ortaya çıkmaktadır.⁵ Bu genel değerlendirmeler ışığında, geleneğin karşı çıktığı temel olgunun genel anlamda modernizm olduğunu söyleyebiliriz. Gelenek, modernizme, batıl ve yanlış öncüllere dayandığı, doğaüstü gerçekliği değil, beşerî medeniyeti esas aldığı için karşı çıkmaktadır. Bu tavır, Aydınlanma felsefesinin getirdiği değerlere karşı çıkan muhafazakârlık ile örtüşmektedir.

⁵ Nilüfer Göle, “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce -Modernleşme ve Batıcılık-*, ed. Uygur Kocabaşoğlu, Cilt: 3, İstanbul 2002, s. 65.

Muhafazakârlık sürekli değişen bir duruma, kapitalist modernleşme sürecine bir tepkidir. Ama bu tepki eskiyi her hâliyle koruma değil, daha yeni, daha modern olan bir şeye karşı mevcut olanı korumadır. Modernleşme, her hâlükarda geleneğe, onun kurumlarına ve zihniyetine karşı işlemektedir.⁶ Modernleşmenin aksine gelenek, aslî anlamından uzaklaşmakta ve ıslah edilmiş bir kılığa bürünmektedir. Sonuçta, modern olan da geleneğin geliştirilmiş, evrimleştirilmiş, mevcut koşullara uyumlandırılmış vb. “ıslah edilmiş” şekli olmaktadır. Son zamanlarda muhafazakarlar, kutsal olmayan her şeyi yararlı olarak niteleyen pragmatik değişim düşüncesine tepki göstermektedirler. Bu anlamda muhafazakârlığın savunduğu, korumasını istediği birikim, geleneği oluşturmada ve gelenek ile muhafazakârlık içice girmektedir. Gelenek, muhafazakârlığın savunduğu değerleri içerisinde barındıran zengin tarihî mirası içermektedir.

“Muhafazakârlık” ve “muhafazakâr” kelimeleri kullanıldıkları alanlara göre geniş çeşitlilik gösteren bir anlam içeriğine sahiptir. Örneğin, kişiler kendilerini dinde, sanatta, edebiyatta, bilimde, hatta bir meslek, oyun ya da spor dalında “muhafazakâr” olarak tanımlayabilmekte ya da başkaları tarafından bu alanlardan birinde “muhafazakâr” biri olarak tanımlanabilmektedir.⁷ Bununla birlikte, günlük hayatta muhafazakârlığın ne olduğu ya da kime muhafazakâr denildiği ile siyasal bir ideoloji olarak muhafazakârlık arasında önemli farklar bulunmaktadır. Siyasal anlamda muhafazakârlar,⁸ genellikle, muhafazakârlığın soyut bir kuram ya da ideoloji olduğunu kabul etmezler ve görüşlerini; geleneğe, tarihsel tecrübeye ve kademeciliğe dayandırarak ortaya koyduklarını iddia ederler.⁹ Nitekim Robert A. Nisbet, *Conservatism, Dream and Reality* adlı eserinde, muhafazakârlığın dogmaları arasında tarih ve gelenek, önyargı ve akıl, otorite ve iktidar, özgürlük ve eşitlik, mülkiyet ve hayat, din ve ahlak konularına değinmekte ve muhafazakârlığın bir yandan doğal haklar ve faydacılık kuramınının, diğer yandan da milli devletin talepleri karşısında kilise, sosyal sınıf, aile ve mülkiyet haklarını savunduğunu¹⁰ belirtmektedir.

Muhafazakârlık, liberalizm ve sosyalizmle birlikte son iki yüzyılın siyasi düşünce tarihine ve pratiğine damgasını vuran bir siyasal ideolojidir.¹¹ Özellikle *muhafazakâr söylemin* yükselişine sahne olan 20. yüzyılın son

⁶ Muhafazakarlığı, edebiyat alanında Goethe ve Nietzsche gibi yazarlar örneğinden hareketle modernlikle birlikte konumlandırılan başarılı bir girişim için bkz. Jane K. Brown, “When is Conservative Modern?: or, Why Bother with Goethe?”, *Modern Language Studies*, Vol. 31, No. 1, *Remembering Goethe: Essays for the 250th Anniversary* (Spring, 2001), s. 35-43.

⁷ Willmoore Kendal and George W. Carey, “Towards a Definition of “Conservatism”, *The Journal of Politics*, Vol. 26, No. 2 (May, 1964), s. 406.

⁸ Klasik ve yeni muhafazakarlık tanımları için bkz. Daniel Aaron, “Conservatism, Old and New”, *American Quarterly*, Vol. 6, No. 2 (Summer, 1954), s. 99-110.

⁹ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 512.

¹⁰ Robert Nisbet, *Conservatism, Dream and Reality*, Great Britain 1986, s. 65.

¹¹ Samuel P. Huntington, “Conservatism as an Ideology”, *The American Political Science Review*, Vol. 51, No. 2 (June 1957), s. 454-473.

çeyreği, başta Amerika ve İngiltere olmak üzere, bu ideolojinin adını veya temel argümanlarını kullanan siyasi partilerin uzun süreli iktidarlarına sahne olmuştur.¹² Bugün de bir siyasal ideoloji olarak muhafazakârlığın en parlak dönemini yaşadığı söylenebilir.¹³

2.2. Demokrasi

Vatandaşların, devlet politikasını şekillendirmede eşit haklara sahip olduğu bir yönetim biçimi olarak tanımlanan demokrasi, Yunanca *demokratia* (*demos*, halk, *ahali* + *kratia* iktidar) sözcüğünden türemiş ve Türkçeye, Fransızca *démocratie* sözcüğünden geçmiştir. Demokrasi, genellikle devletlerin yönetim biçimlerini nitelemek için kullanılır. Bununla birlikte üniversiteler, işçi ve işveren organizasyonları, sivil kurum ve kuruluşlar da demokratik bir yönetime sahip olabilirler.¹⁴ Demokrasi, başta Aristo ve Eflatun olmak üzere pek çok düşünür tarafından “ayak takımının yönetimi” gibi aşağılayıcı kavramlar kullanılarak eleştirilmesine rağmen diğerleri arasında günümüzde en yaygın yönetim biçimi haline gelmiştir.¹⁵ Tarihte demokrasi ilk olarak M.Ö. V. Yüzyılda Eski Yunan’da şehir devletlerinde uygulanmıştır.¹⁶ Doğrudan demokrasiye çok yakın olan bu

¹² Bekir Berat Özipek, *Muhafazakarlık: Akıl, Toplum ve Siyaset*, Ankara 2005, s. 3.

¹³ Muhafazakarlık kavramı üzerinde birinci bölümde ayrıntılı bir şekilde durulacağı için burada kısa bir açıklamasıyla yetinilmiştir.

¹⁴ Alain Touraine, *Demokrasi Nedir?*, çev. Olcay Kunal, (2. Baskı), İstanbul 2000, s. 9-17.

¹⁵ Platon (Eflatun), *Devlet*, çev. Canan Eyi, İstanbul 2001, s. 122.

¹⁶ Demokrasi, en yaygın tanımıyla “halkın kendi kendisini yönetmesidir.” Ancak yönetim kapsamındaki karar alma süreçlerine tüm vatandaşların katılımı mümkün olmadığı için, vatandaşlar yönetme hakkını seçtikleri temsilcileri yolu ile kullanırlar. Bu nedenle uygulamada daha çok temsili demokrasiden söz edilmektedir. Temsili demokrasinin katılım mekanizmalarının işletilerek derinleştirilmesi ise sağlıklı bir demokrasinin zorunlu şartıdır. Ülkemizde ve birçok ülkede, milli egemenlik anlayışının bir sonucu olarak temsili demokrasi uygulanmaktadır. Buna göre halk, egemenliğini seçtiği temsilcileri aracılığıyla kullanacaktır. Milletvekilleri tüm milletin temsilcisi olarak yasa yapmaktadır. Anayasanın 80. maddesine göre, Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, seçildikleri bölgeyi veya kendilerini seçenleri değil, bütün milleti temsil ederler. Anayasamızın yasama yetkisini düzenleyen 7. maddesinin gerekçesinde temsil esası şu şekilde açıklanmaktadır: “Yasama yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisi’nindir. Bu, nüfusu milyonlara varan modern devletlerde, demokrasi rejimini benimseyen siyasi rejimlerde kaçınılmaz bir durumdur. Ülkemizde ilk demokrasi deneyiminin 1876 Anayasası’yla başladığını görmekteyiz. Bu Anayasa’nın öngördüğü sınırlı demokrasi, ne yazık ki uygulanamamıştır. 1908 yılında ikinci meşrutiyetin ilanı ile Anayasa değiştirilmiş ve parlamenter demokratik düzene geçilmiştir. Ancak, bu dönemde de İttihat ve Terakki Partisi’nin yöneticileri, demokrasinin gereklerine uymamışlar, ülkeyi diktatörcü yönetmişlerdir. Halkın kendi kaderini tayin ettiği Kurtuluş Savaşı dönemi şartlarında, halk iradesine ve temsile azami önem verilmiş, Savaş Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin yönetiminde yapılmıştır. Cumhuriyet’in ilanı ile demokrasi, Türkiye Cumhuriyeti’nin vazgeçilmez bir ilkesi olarak kabul edilmiştir. Bu süreç, 1946 yılında çok partili demokratik yaşama geçilmesiyle tamamlanmıştır. 1960 ve 1980 yıllarında iki kez askeri müdahaleyle Türkiye Büyük Millet Meclisi kapatılmış ve demokrasi kesintiye uğratılmıştır. Bu dönemlerde askeri müdahaleyi arzulayanlar arasında bazı Meclis üyelerinin de bulunması, demokrasi anlayışımızın gelişmemiş olduğunun göstergesidir. Günümüzde bile askeri müdahale olasılığı sık sık gündeme gelebilmektedir. Bu durum,

sistem Atina demokrasisi olarak da anılır. Atina demokrasisinde, teorik olarak bütün yurttaşlar mecliste oy verme ve fikrini söyleme hakkına sahip olmasına rağmen o günün koşullarında kadınlar, köleler ve o şehir devletinde doğmamış olanlar bu haklara sahip değillerdi. Roma İmparatorluğu döneminde uygulanan devlet sistemi, temsili demokrasiye yakın bir nitelik taşımaktaydı. Demokratik haklar genellikle sosyal sınıf ayrımına göre şekillenirdi ve “güç ya da iktidar” elitlerin elindeydi. Bununla birlikte, Eski Hindistan’da bazı bölgelerde uygulanan sistemler de temsili demokrasiye benzetilir. Roma İmparatorluğu ile paralel olarak, kast sisteminin varlığı, “güç”ün varlıklı ve asil bir azınlığın elinde olduğu söylenebilir.

Ortaçağda demokrasinin gelişme süreci içindeki en büyük olay İngiltere’de kralın yetkilerini din adamları ve halk adına sınırlayan *Magna Carta Libertatum*’un (Büyük sözleşme) ilan edilmesidir. Bu belge doğrultusunda ilk seçimler 1265 yılında yapılmıştır. Fakat bu seçimlere, yapılan kısıtlamalar sebebiyle, halkın çok az bir bölümü katılabiliştir. Bu dönemde pek çok ülkede devlet yönetiminde zaman zaman demokrasiye benzer uygulamalara rastlanmıştır. Örneğin İtalyan şehir devletlerinde, İskandinav ülkelerinde, İrlanda’da ve değişik ülkelerdeki küçük otonom bölgelerde seçim yoluyla meclis oluşturma gibi demokratik uygulama örnekleri yaşanmıştır. Fakat hepsinde demokrasiye katılım erkek olma, belli miktarda vergi verme gibi standartlarla kısıtlanmıştır. Bununla birlikte, 18. ve 19. yüzyıllarda demokrasi, Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ve Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ile hızlıca yükselen bir değer haline gelmiştir. Bu yüzyıllardan önce demokrasi, sadece küçük topluluklarda uygulanabilecek bir yönetim biçimi olarak görülmesine ve doğrudan demokrasi olarak tanımlanmasına rağmen,¹⁷ Amerika’nın bu dönemde uyguladığı sistem ilk liberal demokrasi modeli olarak görülebilir. 1788 yılında kabul edilen Amerikan anayasası hükümetlerin seçimlerle kurulmasını ve insan hak ve özgürlüklerin korunmasını amaçlıyordu. Amerikan İç Savaşı’nın ardından 1860’larda yapılan değişikliklerle kölelere özgürlük ve oy verme hakkı tanınması ile demokrasinin gelişme süreci içerisinde bir adım daha atılmış oldu. 1789 Fransız Devrimi’nde ise bir anayasa hazırlanarak iktidar halkın seçeceği bir parlamento ile kral arasında paylaştırıldı. Ulusal Konvansiyon hükümeti yetişkin ve belli miktarda vergi veren erkeklerin oylarıyla seçildi. Fakat ilerleyen yıllarda Napolyon’un başa geçmesiyle birlikte Fransa demokrasiden oldukça uzaklaştı. Bununla birlikte 20. yüzyılda demokrasi hızlı bir değişim ve gelişme göstermiştir.

Yüzyılın başlarında, I. Dünya Savaşı’nın sonunda Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluklarının yıkılmasıyla birçok yeni devletler kurulmuştur. Bu devletlerin yönetimi, o döneme göre, demokratik

bazı çevreler tarafından ‘bize özgü demokrasi’ kavramıyla açıklanmaktadır. <http://www.aof.anadolu.edu.tr/kitap/IOLTP/2293/unite04.pdf> (13.08.-2008).

¹⁷ Manfred G. Schmidt, *Demokrasi Kuramlarına Giriş*, çev. M. Emin Köktaş, Ankara 2002.

sayılabilecek uygulamalara sahne olmakla birlikte, 1929 yılında ortaya çıkan Büyük Buhran döneminde Avrupa, Latin Amerika ve Asya'da birçok ülkede diktatörler ortaya çıkmıştır. İspanya, İtalya, Almanya, Portekiz'de Faşist diktatörlükler, Baltık ve Balkan ülkelerinde, Küba, Brezilya, Japonya ve Sovyet Rusya'da demokratik olmayan yönetimler iktidara gelmiştir. Bu sebeple 1930'lar *Diktatörler çağı* olarak nitelendirilir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra sömürgecilik anlayışı son bulmuş ve tekrar birçok bağımsız ülke ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte demokratikleşme hareketleri Batı Avrupa'da yoğunlaşmıştır. Almanya ve Japonya'da diktatörlükler son bulmuştur.

20. yüzyıldaki en büyük çekişmelerden biri de demokratik olmayan Sovyet Bloğu ülkeleriyle Batı demokrasileri arasında gerçekleşen Soğuk Savaş'tı. Komünizmi yaymaya çalışan Sovyet Rusya ile diğer demokrasi çeşitleri arasından sıyrılmış liberal demokrasiyi yaymaya çalışan ABD liderliğindeki batı grubu arasındaki çekişme 1989 yılında son bulmuştur. Francis Fukuyama "Tarihin Sonu" adlı makalesinde, Soğuk Savaşın bitmesiyle artık liberal demokrasinin tüm dünyada yayılacağı haberini verir. Nitekim bu demokratikleşme sürecinin, yakın dönemde Gürcistan'daki Gül Devrimi, Ukrayna'daki Turuncu Devrim ile devam ettiği düşünülmektedir. Bununla birlikte, 8 Ağustos 2008'de Gürcistan'ın Güney Osetya'ya müdahalesi sonrası Rusya'yla karşı karşıya gelmesi, iki ülke arasında kısa süreli bir savaşın yaşanması ve sonrasında ABD ve diğer Batılı devletlerin sert açıklamalarıyla gelişen olayların demokratik yönetimlerin geleceği açısından nasıl bir sonuç vereceği ise, yeni bir Soğuk Savaş ve yeniden çok-kutuplu dünya tartışmaları arasında hala belirsizliğini korumaktadır.

2.3. Dindarlık

Dindarlık, beşeri bir olgu olarak dinin, belirli bir zaman ve şartlarda belli bir kişi, grup ya da toplum tarafından yaşanmasını¹⁸ ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle o, "yaşanan din"dir. Bununla birlikte dindarlık, çok farklı tanım, analiz ve açıklamalara imkân veren karmaşık ve problematik bir olgudur. Bu nedenle onu çeşitli açılardan tanımlamaya çalışanlar, sonuçta belirli bir tanımda karar kılmakla birlikte, ulaştıkları tanımın açık uçlu ve yeni yorumlara açık olduğunu belirtmektedirler.¹⁹ Aslında dinin sosyal yaşama aktarılmış biçimi olan dindarlık,²⁰ inanç, ibadet, duygu, ilgi, hayal gücü, düşünce, davranış ve kültürün çeşitli biçimleri altında yaşanmaktadır.

¹⁸ Ünver Günay, "Dindarlığın Sosyolojisi", *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed. Ünver Günay, Celaleddin Çelik, Adana 2006, s. 22.

¹⁹ Günay, "Dindarlığın Sosyolojisi", s. 23-24.

²⁰ Dindarlık olgusunun bireysel ve toplumsal olmak üzere iki temel boyutu öne çıkmaktadır: Bir taraftan dinin birey tarafından algılanışı ve yaşanışı, diğer taraftan ise dinin toplumsal ve kurumsal düzeyde hayat bulmasıdır. Bu bağlamda, Allport'un sınıflamasından

Modern din bilimcileri dindarlığı bu anlamıyla incelemek için anahtar bir kavram olarak “dini tecrübe” terimini geliştirmişlerdir.²¹ Bu çerçevede din sosyologları da, dini tecrübenin bireysel veya toplumsal hayatta ya da tarihsel ve sosyo-kültürel ortamı içinde büründüğü ifade biçimlerini çeşitli açılardan kategorize etmişler ve din tariflerinde temel aldıkları kriterlere göre birbirinden farklı tipolojiler ortaya koymuşlardır. Örneğin, bunlardan Ch. Glock, dini hayatın gözlenebilir dört boyutu olduğunu ifade ederek bu boyutları: tecrübî, ritüalist, ideolojik ve konvensiyonel boyut olarak sıralamaktadır. Glock’un daha sonra Stark ile birlikte gerçekleştirdiği araştırmada, bireysel dini tecrübenin objektifleşen boyutları bundan biraz daha farklı bir tasnife tabi tutulmuştur. Bu yeni tasnife göre; herhangi bir dini yaşayışın gözlemlenebilir olması, inanç (belief), dini pratikler (practice), tecrübe (experience), bilgi (knowledge) ve etkiler (consequences) boyutu²² olmak üzere beş boyutta gerçekleşmektedir. Stark ve Glock bu boyutların kullanımıyla ilgili bazı önerilerde bulunmuş ve inanç boyutunun Hıristiyanlıkta en önemli boyut olduğunu; bunu dini pratikler boyutunun izlediğini iddia etmişlerdir.²³ Bu çerçevede, sübjektif dini hayatın objektifleşen boyutlarını, kısaca şöyle tanımlayabiliriz.

Dinin inanç boyutu ile, dindar insanın belli inanç ilkelerini bileceği beklentisi ifade edilir. Çünkü, bir takım temel inançlara dayanmayan bir din tasavvur edilemez. Bununla birlikte, bu inanç ilkelerinin muhteva ve kapsamı sadece farklı dinlerde değil, aynı dini geleneğin kendi içinde de farklı olabilir. Her din, inanç ilkelerinden belli bir sistem kurar ve mensuplarından bunları bilmelerini bekler.²⁴ İslam söz konusu olduğunda en yalın haliyle bir Müslüman’ın “Amentü”de formüle edilen iman esaslarından haberdar olması beklenir.

Dinin pratik (ibadet, ritüel) boyutu, din mensuplarının yerine getirdikleri bütün dini pratikleri içine alır. Çeşitli ayinler, törenler, ritüeller, seremoniler ve nihayet İslam’daki belli başlı ibadetler bu gruba dahildir. Aslında, dinin bu iki boyutu birbiriyle çok yakından ilişkilidir. Çünkü, İslam bilginleri iman ile amelin, yani İslam dininin inanç ve ibadet boyutunun birbirini tamamladığını, ne imansız amelin ve ne de amelsiz imanın tek başına bir anlam ifade etmediğini söylemişlerdir. Hatta bu konuda sıkça verilen örneklerden birinde, amelsiz iman meyvesiz ağaca benzetilmektedir.

Dinin tecrübe (duygu) boyutu ile, dindar insanın inandığı dinin tecrübi esaslarını, hayatının her hangi bir döneminde ya da mütemadiyen yaşadığı ve kendi âleminde bu tecrübeye katıldığı düşünülür. Bu katılımın derecesi ve

hareketle dindarlığı içsel ve dışsal yönelimli dindarlık olmak üzere iki boyutta incelemek mümkündür. Gordon W. Allport, *Birey ve Dini*, çev. Bilal Sambur, Ankara 2004.

²¹ Günay, “Dindarlığın Sosyolojisi”, s. 24.

²² Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (3. Baskı), İstanbul 2000, s. 217.

²³ Inger Furseth, Pal Repstad, *Introduction to the Sociology of Religion*, USA, England, 2006, s. 25-29.

²⁴ M. Emin Köktaş, *Türkiye’de Dini Hayat (İzmir Örneği)*, İstanbul 1993, s. 53.

şekli bireysel ve dinsel farklılıklara göre değişebilir. Ancak, yine de her din mensubunun bu duyguyu yaşadığı kabul edilir. Dinin bu boyutu çoğunlukla, korku veya vecd hali, huşu veya mutluluk duygusu, ruhsal huzur veya ilahi olanla yoğun vuslat gibi durumlarda gözlemlenebilir olur. Bireysel dindarlığın güçlü göstergelerinden biri olan sübjektif dini tecrübeye, her din belli bir değer atfeder.²⁵

Dinin bilgi boyutu ile, bütün dinlerin müntesiplerinden asgari düzeyde de olsa bilmelerini istediği temel inanç ilkelerinin ve kutsal metinlerinin olduğu düşünülür. İnanç objesi hakkında bilgi edinmenin bir inancın kutsal sayılması için gerekli şartlardan birini oluşturduğu düşünüldüğünde, bilgi ve inanç arasında sıkı bir ilişki olduğu görülür. Hakikaten de iman; akıl, bilgi ve düşünce temelinden yoksun olarak salt tanrının hidayetiyle gerçekleşen bir durum değildir. İnsanın iman esaslarına karşı takındığı her iki tutumun da (inanma ya da inkâr etme), işitme ve görme yetileriyle beslenen düşünme, anlama ve akıl yürütme süreçleri sonucunda ortaya çıktığı kabul edilmektedir.²⁶ Kur'an'ın kendini tanımlamak için seçtiği kelimenin bile bilgi temelli olması, onun dinin bu boyutuna verdiği önemi göstermektedir.

Dinin etkileme boyutuna gelince, bu boyut diğer dört boyuttan farklıdır. Çünkü bu kategori ile birey olarak insanın, dini inanç, pratik, tecrübe ve bilgisinin bütün dünyevi sonuçları özetlenmiş olmaktadır. Başka bir ifadeyle, İnsanların neyi yapmaları ya da neden kaçınmaları ve hangi zihniyete sahip olmaları gerektiğini belirleyen dini metinlerin pratik sonuçları burada görülebilir. Dinin bu boyutu, insan-Tanrı ilişkisinden çok insanlar arası ilişkilerde ortaya çıkmaktadır.²⁷

Glock ve Stark'ın ayırımına dayalı olarak yukarıda özetlemeye çalıştığımız dini tecrübenin farklı tezahürleri, gerek ülkemizde ve gerekse başka ülkelerde yapılan çok sayıda empirik araştırmaya konu olmuş ve bu sayede toplumun sosyo-kültürel ve dini hayatı çeşitli açılardan betimlenmeye ve açıklanmaya çalışılmıştır.

2.4. Tutum ve Bileşenleri

Sosyal psikolojide tutum, çok genel anlamda, bireyin bir değer içeren nesnelere (veya konular) karşısındaki vaziyet alışını ifade eden bir kavramdır. Bireyin davranışlarının tutumları aracılığıyla tanımlanabilmesi, anlaşılabilmesi ve hatta önceden tahmin edilebilmesi (öngörülebilmesi) gerekir.²⁸ Tu-

²⁵ Münir Koştaş, *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*, Ankara 1995, s. 13.

²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. İlhami Güler, "Kur'an'da İmanın ve İnkârın Ahlaki ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri", *İslamiyat*, Ocak-Mart 1998, C. 1, S. 1, s. 7-24.

²⁷ Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayat (İzmir Örneği)*, s. 54.

²⁸ Barlas Tolan, *Toplum Bilimlerine Giriş*, Ankara 1975, s. 354.

tum aynı zamanda, belli sosyal değerler karşısında, olumlu ya da olumsuz tavır alma eğilimidir.²⁹

Bununla birlikte, tutumlar karmaşık bir yapıya sahiptir ve çeşitli bileşenlerden oluşur. “Tutumların üç bileşeni vardır: Merkezi bileşen, bir nesne ile ilgili görelî olarak devamlı bir duygu’dur. Bu nesne bir insan, bir grup (örneğin öğrenciler), bir kurum (banka veya ordu gibi) veya somut bir şey (din, eğitim gibi) olabilir. Çoğu davranışlarımız gibi, tutumlarımız da öğrenme yoluyla kazanılmıştır. Aslında tutumlar, bir bireyin kazanılmış kişilik özelliklerinin bir parçasıdır ve diğer kazanılmış kişilik özellikleri gibi klasik veya edimsel koşullanma yoluyla ya da modelin gözlenmesi ve taklit sayesinde öğrenilmiştir.

Duygunun yanı sıra, bir tutumun çoğu kez bir de bilişsel (kognitif) bileşeni vardır. Bilişsel bileşen, bireyin tutum nesnesi hakkındaki inançlarından oluşur. Bir inanç bir ifadenin kabul edilmesidir. Eğer bir şeye ilişkin olumsuz bir tutumumuz varsa, o şey hakkında olumsuz inanç veya inançlarımız da olacaktır. Bir inanç “X kötüdür” gibi genel bir ifade olabileceği gibi, “enflasyon yüksek vergilere yol açar” şeklinde daha özelleştirilmiş bir ifade de olabilir. Bir tutumun inanç yönü ile duygu yönü karşılıklı olarak birbirlerini etkilerler. Bu bakımdan, tutumlarla inançlar daima birlikte bulunurlar. İnançlar, tutumların duygusal yönlerine eşlik eden söze dökülmüş ifadelerdir.

Bir tutumun üçüncü bileşeni, davranışsal bileşen, yani duygu ve kanıya uygun hareket etme eğilimidir. İnsanlar şu veya bu nedenle her zaman duygularına uygun şekilde davranmaz veya davranamazlar, ancak duygularına uygun hareket etme eğilimi daima mevcuttur. Bu nedenle, çoğu zaman tutumlardan hareketle davranışların tahmin edilebilmesi mümkün olur.”³⁰ Davranış bileşeni, tutumla ilgili her türlü davranış eğilimini içine alır ve böylece bireysel tutumun başkaları tarafından da gözlenebilir olmasının yolunu açar.

Buraya kadar aktarmaya çalıştığımız bilgiler ışığında tutumların, iyi organize olmuş uzun süreli duygu, inanç ve davranış eğilimleri olduğunu söyleyebiliriz. Bu eğilimler, diğer insanları, grupları, fikirleri, ülkelerin diğer yörelerini ya da nesnelere hedef alırlar. Bireyin hayat tecrübesi ve kognitif dünyasına giren nesnelere sayısı arttıkça, tutumlarında da bir artma görülür ve onları algı dünyasının belirli raflarından birine yerleştirme çabası içinde olur. Böylece, bireyin eylem ve davranışları kalıplaşarak önceden kestirilebilir istikrarlı bir yapıya kavuşmaya başlar.³¹

²⁹ Bozkurt Güvenç, “Değerler, Tutumlar ve Davranışlar”, *Toplum Bilimlerinde Araştırma ve Yöntem*, (Der: Ruşen Keleş), Ankara 1976, s. 27.

³⁰ Clifford T. Morgan, *Psikolojiye Giriş* (13. Baskı), (çev. Hüsnü Arıcı ve diğerleri), Ankara 1999, s. 363-364.

³¹ David Krech-Richard S. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji, Teori ve Sorunlar*, İstanbul 1980, s. 227.

Tutum, insanın herhangi bir konu, durum veya sosyal sityasyon (uyarıcılar) ile ilgili bilgi, inanç, duygu ve davranışlarını düzenli bir şekilde belirleme tarzı veya eğilimi olduğuna göre, bireyin her konuda olduğu gibi dini konularda da bir takım tutumlar geliştirmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla insanların dini inanç ve pratiklerle ilgili olarak da birbirinden farklı tutumlara sahip olması, lehte ve aleyhte tutum geliştirmesi beklenir. Örneğin, bir kişi “din insana huzur ve mutluluk verir” şeklinde bir inançla dinin lehinde bir tutum geliştirebilir ve bu inancını yaymak için bir gayret içinde olabilir. Bir başkası ise, “din insanların geri kalmasına sebep olur” gibi bir inançla dinin aleyhine bir tutum geliştirmiş olabilir.³²

Toplum içinde davranışların nasıl bir forma bürüneceklerini önceden kestirebilmemize imkân vermeleri açısından bizim için aydınlatıcı bilgiler sunan tutumların ölçülmesi ise, konumuz açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Tutumlar fiziksel bir boyuttan yoksun oldukları için, başka bir ifadeyle, soyut kavramlar oldukları için, ölçülmeleri oldukça güçtür. Bundan dolayı tutumlar, doğrudan ölçülemezler. Bireylere her hangi bir tutum objesi ya da nesnesi hakkında bir soru yöneltildiğinde, çoğunlukla, tam ve kesin bir cevap vermek yerine daha yüzeysel ve hatta yanlış ifadelerde bulunurlar. Bu nedenle, bireylerin tutumlarını ölçmek için onların düşünceleri, duyguları ve tepki eğilimleri hakkında bilgi edinmek gerekir.³³

Aslında, yukarıdaki tanımlarından da anlaşılacağı gibi, tutum bireyseldir. Yani, tek bir bireye aittir. Ancak, bir grup ya da toplum içinde yer alan kişilerin tutumları birlikte ölçüldüğünde, grup tutumundan söz edilebilir ya da çeşitli grupların tutumları birbiri ile karşılaştırılabilir. İşte tutumlar, bir sosyal grubun objelere karşı ortak eğilimini meydana getirdiğinde, yani sosyal davranışın arka planını oluşturduğunda, sosyolojinin ilgi alanına girmektedir. Böylece sosyal grubun ya da makro düzeyde toplumun tutumlarından söz etmek mümkün olur.³⁴

Nitekim, bu araştırmada, bu başlık altında ve yukarıda ifade edilen genel bilgiler çerçevesinde, araştırmamıza katılan bireylerin sosyo-politik tutumları sırasıyla, muhafazakar dini tutum ölçeği ve demokratik dini tutum ölçeğinden elde edilen veriler çerçevesinde değerlendirilecek ve böylece farklı demografik niteliklere ve dindarlık algılarına sahip kişilere göre, muhafazakar ve demokratik dini tutumların farklılaşp farklılaşmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Katılımcıların muhafazakâr ve demokratik dini tutumlarına etki eden faktörleri belirlemek amacıyla araştırmanın bağımsız değişkenleri olarak

³² Veysel Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, İstanbul 1996, s. 30. Dini tutumlar konusunda daha geniş bilgi ve örnekler için bkz. C. Daniel Batson ve Diğerleri, *Religion and Individual: A Social-Psychological Perspective*, New York 1993, s. 18 vd.

³³ Ezel Tavşancıl, *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi*, Ankara 2002, s. 101.

³⁴ Zeki Arslantürk, Tayfun Amman, *Sosyoloji, Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler*, İstanbul 2000, s. 168.

cinsiyet, sınıf, bölüm, fakülte, bölge olarak doğum yeri, yerleşim birimi olarak doğum yeri, sosyo-ekonomik düzey, barınma yeri, öznel dindarlık algısı, dindarlığını Türkiye’de özgürce yaşayabilme düzeyi, genel olarak hayattan memnun olma düzeyi, ekonomik olarak hayattan memnun olma düzeyi, laiklik tanımı, öznel kimlik algısı, siyasi parti tercihi ve dini cemaat bağlılığı faktörleri kullanılmıştır.

3. Sayılı ve Hipotezler

Araştırma, kuram ve uygulama bütünlüğünü sağlama açısından aşağıdaki sayılılardan hareket etmektedir:

- Modernleşmeyle birlikte mevcut sosyal yapının belirlediği geleneksel yaşam biçimlerinde görülen köklü şekil ve içerik değişimlerine ve yapısal farklılıklara rağmen; din, bir sosyal kategori olarak öğrencilerin kimlik ve kişiliğini belirleme konusunda toplumsal davranışlarını yönlendiren ve şekillendiren, olaylara karşı tavır almasını belirleyen önemli bir faktör olma özelliğini sürdürmektedir.

- Ülkemizin maruz kaldığı sanayileşme ve kentleşme süreçlerine paralel olarak teknolojik, endüstriyel ve kültürel gelişme ve değişimlerin ortaya çıkardığı bireyselleşme, rasyonelleşme ve sekülerleşme süreci, dinî hayatı da derinden etkilemiştir. Bu durum araştırmamıza katılanların dini inanç, tutum, değer ve davranışlarının yanı sıra sosyo-politik tutumlarına da yansıtılarak tutum düzeyinde farklılaşmalara yol açmaktadır.

- İlahiyat Fakültelerinde alınan Yüksek Din Öğretimi, öğrencilerin geleneksel din anlayışlarında belli ölçülerde bir farklılaşma, hayata ve toplumsal olaylara daha hoşgörülü bakma, *demokratik* kişilik yapısını kazanma ve belli ölçülerde objektif ve eleştirel düşünebilme yeteneğini geliştirebilme gibi kazanımlar ortaya çıkarmaktadır.

- Modernleşme, muhafazakârlık ve demokrasi ilişkisi üzerine kurulu kuramsal yaklaşımın, örneklem grubundaki katılımcıların sosyo-politik tutumları ile dindarlıkları arasındaki etkileşimi açıklayacak güçte olduğu kabul edilmiştir.

- Araştırmanın metodolojisi, araştırma problemini çözecek ve amacını gerçekleştirecek güçtedir.

- Araştırma örneklemini, evreni temsil edici niteliktedir.

Araştırmada, “cinsiyet, sınıf, bölüm, fakülte, bölge olarak doğum yeri, yerleşim birimi olarak doğum yeri, ailenin aylık ortalama geliri (sosyo-ekonomik düzey), siyasi parti tercihi (önce -2002 Milletvekili Genel Seçimleri- ve sonra -araştırmanın yapıldığı 2005 yılı itibariyle-), öznel kimlik ve dindarlık algısı, dindarlığını Türkiye’de özgürce yaşayabilme, yaşam doyumu ve özgürlükler açısından Türkiye’deki hayattan memnun olma düzeyi faktörü, laiklik tanımı, herhangi bir dini cemaate bağlı olup olmama durumu ve barınma yeri türü gibi değişkenlere göre katılımcıların

muhafazakâr ve demokratik dini tutum düzeyleri farklılaşmaktadır” şeklindeki temel hipotez test edilecektir. Araştırmanın alt hipotezleri ise şunlardır:

- Erkeklerle göre kızların, muhafazakâr dini tutum düzeyleri daha yüksek, demokratik dini tutum düzeyleri ise daha düşüktür.
- Birinci sınıflara göre son sınıfların, muhafazakâr dini tutum düzeyleri daha düşük, demokratik dini tutum düzeyleri ise daha yüksektir.
- DKAB Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin, İlahiyat Bölümü öğrencilerine göre muhafazakâr dini tutum düzeyleri daha düşük, demokratik dini tutum düzeyleri ise daha yüksektir.
- Fakültelere göre öğrencilerin muhafazakâr ve demokratik dini tutum düzeylerinde önemli bir farklılaşma yoktur.
- Katılımcıların bölge olarak doğum yerlerine bağlı olarak muhafazakâr ve demokratik dini tutum düzeyleri farklılaşmaktadır.
- Katılımcıların yerleşim birimi olarak doğum yerlerine bağlı olarak muhafazakâr ve demokratik dini tutum düzeyleri farklılaşmaktadır.
- Sosyo-ekonomik olarak üst tabakadaki katılımcıların, alt ve orta tabakadakilere göre muhafazakâr dini tutum düzeyleri daha düşük, demokratik dini tutum düzeyleri ise daha yüksektir.
- Barınma yeri faktörüne bağlı olarak katılımcıların sosyo-politik tutumları farklılaşmaktadır. Barınma ihtiyacını dini cemaatlerin sunduğu imkânlarla karşılayan öğrencilerin muhafazakâr dini tutum düzeyleri, aile, arkadaş ortamlarında ve devlet yurtlarında kalan öğrencilere göre daha yüksektir.
- Siyasette dine önem veren partileri tercih eden seçmen gruplarının muhafazakâr dini tutum düzeyleri, diğer partileri destekleyenlere göre daha yüksek, demokratik dini tutum düzeyleri ise daha düşüktür.
- Katılımcıların öznel kimlik algılarına göre demokratik ve muhafazakâr dini tutum düzeyleri farklılaşmaktadır.
- Katılımcıların öznel dindarlık algılarına göre demokratik ve muhafazakâr dini tutum düzeyleri farklılaşmaktadır.
- Katılımcıların yaşam doyumu, dindarlığını Türkiye’de özgürce yaşayabilme ve özgürlükler açısından Türkiye’deki hayattan memnun olma düzeylerine ilişkin öznel değerlendirmelerine göre muhafazakâr ve demokratik dini tutum düzeyleri farklılaşmaktadır.
- Katılımcıların laiklik tanımlarına göre muhafazakâr ve demokratik dini tutum düzeyleri farklılaşmaktadır.
- Katılımcıların herhangi bir dini cemaate bağlı olup olmama durumuna göre muhafazakâr ve demokratik dini tutum düzeyleri farklılaşmaktadır. Bir dini cemaate mensup olan öğrencilerin cemaat mensubu olmayan öğrencilere göre muhafazakâr dini tutum düzeyleri daha yüksek, demokratik dini tutum düzeyleri ise daha düşüktür.

• Kendilerini “çok dindar” olarak tanımlayan katılımcıların muhafazakâr dini tutum düzeyleri, dindarlar, dinle az ilgili olanlar ve dinle hiç ilgisi olmayanlara göre daha yüksek, demokratik dini tutum düzeyleri ise daha düşüktür.

4. Evren ve Örneklem

Araştırmanın her aşamasında elde edilen bulgular sosyal bilimlerde araştırma yöntemlerine göre tasnif edilmiştir. Araştırmada, incelenen büyük grubun bütün özelliklerini temsil eden bir parçasının belirli kurallara uyularak seçilmesi anlamına gelen örnekleme metodu kullanılmıştır. Çünkü, geniş bir topluluğu ilgilendiren bir meselenin, insanların hepsiyle görüşmek imkân dahilinde olmadığı için, bütünü temsil eden bir örnek üzerinde araştırılması zorunlu olmaktadır.³⁵ Bütün üzerinde çalışmanın en büyük güçlüğü araştırma için gerekli kontrollerin sağlanmasındaki engellerin artmasıdır. Küçük kümeler üzerinde denetim kurmak daha kolaydır. Araştırmada amaç çok veri toplamak değil, geçerli ve güvenilir veriler toplamaktır. Bu bakımdan iyi belirlenmiş küçük bir örneklem üzerinde yapılan araştırma, geniş bir evrende yapılandan daha iyi sonuçlar verebilir.³⁶ Bu bakımdan evreni temsil gücüne sahip bir örneklem seçilerek, bu örneklem aracılığıyla ana kitlenin temsil gücü belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu araştırmanın evreni, Türkiye ilahiyat fakültelerinde okuyan öğrencilerden oluşmaktadır. Araştırmanın yapıldığı yıl olan 2005 yılı itibariyle Türkiye’de 23 ilahiyat fakültesi bulunmaktadır. Bu fakültelerden 2004-2005 öğretim yılında Din Kültürü Öğretmenliği Bölümü de dahil 23 İlahiyat Fakültesi’nden 20 tanesine toplam 910 öğrenci alınmıştır.³⁷ Bununla birlikte İlahiyat ve İlköğretim DKAB öğretmenliği Bölümlerinin birlikte bulunduğu fakülte sayısı 10’dur. Bu fakülteler arasından, örnekleme yönteminde yaygın olarak kullanılan, ana kitlede yer alan mevcut kategorilerin belli sınırlar dahilinde örnekleme yer alması ve incelenecek olan toplam grubun bir çeşit minyatür modelinin oluşturulması işlemlerini gerektiren “kota örnekleme” tekniği kullanılmıştır. Araştırma sınırları içinde yer alan birimlerin genel nitelikleri doğrultusunda ana kitle, sosyo-kültürel ve coğrafi yapı farklılıklarına göre, Doğu, Orta ve Batı Anadolu Bölgesi olarak tiplendirilmiş ve bu tiplerin yer aldığı üniversiteler kota örnekleme tekniği kullanılarak araştırma örnekleme dahil edilmiştir. Daha sonra ana kitleyi temsil ettiği düşünülen minyatür model, ana modeldeki temsil oranlarına göre³⁸ % 95’lik güven düzeyinde ve % 5’lik sapma ile küçültülerek 558 kişilik bir örneklem grubu oluşturulmuştur. Araştırmanın

³⁵ Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Sosyal İlimler Metodolojisi*, İstanbul 1982, s. 203.

³⁶ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (5. Baskı), Ankara 1994, s. 111.

³⁷ www.osym.gov.tr/tercihkilavuzu/ilahiyatkontenjanlari (06.07.2008)

³⁸ Minyatür model ve ana model seçimi konusunda bkz. Zeki Arslantürk, *Araştırma Metod ve Teknikleri* (4. Baskı), İstanbul 1999, s. 108-109.

temel problemlerini ve hipotezlerini test etmemize imkân sağlayacak bilgi toplama formu kota örnekleme tekniği ile araştırma birimlerine uygulanmıştır.

5. Model, Yöntem ve Teknikler

Sosyal bilimler metodolojisine ilişkin yazılarda model kavramı farklı şekillerde tanımlanmıştır. Örneğin, Karasar'a göre model, "araştırma amacına uygun ve ekonomik olarak, verilerin toplanması ve çözümlenebilmesi için gerekli koşulların düzenlenmesidir". Bu durumda, araştırmanın amacına uygun bir biçimde "tarama" veya "deneme" tekniklerini kullanarak veri toplama ve analiz gerçekleştirilir.³⁹ Model bazen, bir teorinin bazı yönlerini temsil etme, bazen de teori kurmanın aracı olarak ele alınır. Diğer bir ifadeyle model, henüz tamamlanmamış, eksik teori olarak tanımlanır. Buna göre teori inşasında "sınıflama", "tiplendirme", "olasılık", "birlikte değişme" ve "işlevsel model" olmak üzere beş farklı model söz konusudur.⁴⁰

Bu araştırmada, nicel ve nitel veriler toplanırken, tarama (betimleme) modeli kullanılmıştır. Alan araştırmalarında, genellikle "standartlaştırılmış ölçme" araçları ile elde edilen nicel veriler, "ilişki" ve "fark" testlerine tabi tutularak analiz edilebilir. İlişki analizi (korelasyon), iki değişken arasında ilişki bulunup bulunmadığının, ilişkinin derecesinin, ilişkinin anlamlı olup olmadığının, bağımlı değişkendeki varyans miktarının, değişkenin yapısının belirlenmesi amacıyla yapılır. Fark analizi (t-testi, Anova) ise gruplar arasında farklılık olup olmadığının, farkın büyüklüğünün, bulunan farkın anlamlı olup olmadığının tespit edilmesi amacıyla uygulanır.⁴¹

Bu araştırmanın uygulamalı bölümünde ilahiyat fakülteleri öğrencileri arasında sosyo-politik tutumların dindarlık düzeyleri ve sosyo-demografik değişkenlere göre boyutları, bu boyutlardaki tutumların bağımsız değişkenlere göre farklılaşp farklılaşmadığının tespiti amaçlanmıştır. Buna göre araştırmanın uygulamalı kısmında "karşılaştırmalı türden ilişkisel tarama modeli"⁴² tercih edilmiştir.

5.1. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak kullanılan anket formu 'Kişisel Bilgi Anketi', 'Muhafazakâr Dini Tutum Ölçeği' ve 'Demokratik Dini Tutum Ölçeği' bölümlerinden oluşmaktadır. Formun hazırlanmasında,

³⁹ Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, s. 76.

⁴⁰ Nan Lin, *Foundations of Social Research*, New York 1976, s. 42-56.

⁴¹ Ahmet Onay, *Dindarlık Etkileşim ve Değişim*, İstanbul 2004, s. 29-30.

⁴² Yusuf Ziya Özcan ve Özden Özbey, "Sosyolojide Araştırma Metotları", *Sosyolojiye Giriş*, ed. İhsan Sezal, Ankara 2002, s. 87.

bilimsel araştırma teknikleri ile ilgili çalışmalardan ve anket tekniği kullanılarak yapılan araştırmalardan yararlanmış, uzman bilim adamları ve ilgililerin görüşlerine başvurulmuştur. Bu çerçevede öncelikle katılımcıların demografik nitelikleri hakkında bilgi edinmek ve bu bilgilerle tutum puanları arasındaki ilişkiyi ölçebilmek için ‘kişisel bilgi anketi’ oluşturulmuştur. ‘Kişisel Bilgi Anketi’nde araştırmanın bağımlı değişkenleri üzerinde etkili olabileceği düşünülen; fakülte, sınıf, bölüm, cinsiyet, kimlik, bölge olarak doğum yeri, yerleşim birimi olarak doğum yeri, aylık ortalama gelir, genel olarak hayattan memnun olma düzeyi, ekonomik olarak hayattan memnun olma düzeyi, 2002 yılı genel seçimlerindeki ve şu anki siyasi parti tercihi gibi olgusal nitelikli sorulara yer verilmiştir. Ayrıca burada muhafazakâr ve demokratik dini tutumlar üzerinde etkili, önemli bir faktör olacağı düşüncesiyle katılımcıların bireysel dindarlık algılarını ölçen bir soruya da yer verilmiştir. Daha sonra bu değişkenler muhafazakâr dini tutum ölçeği ve demokratik dini tutum ölçeği maddeleri ile aralarındaki ilişkinin boyutlarını ortaya çıkarmak amacıyla analize tabi tutulmuştur.

Araştırmanın bağımlı değişkenleri olan muhafazakâr dini tutumları ölçmek için *likert* tipi⁴³ 24 maddeden ve demokratik dini tutumları ölçmek için ise 9 maddeden oluşan iki farklı ölçek kullanılmıştır. Bu ölçekler, ‘Muhafazakâr Dini Tutum Ölçeği’ ve ‘Demokratik Dini Tutum Ölçeği’ olarak isimlendirilmiştir. Ölçeklerdeki her bir madde için, ‘kesinlikle katılıyorum’, ‘katılıyorum’, ‘kararsızım’, ‘katılmıyorum’ ve ‘kesinlikle katılmıyorum’ olmak üzere beş seçenek bulunmaktadır. Ankete katılanlar, muhafazakâr ya da demokratik dini tutumlarının derecelerini bu beş seçenektan birini işaretleyerek belirtmişlerdir.

Muhafazakâr dini tutum ölçeği ve demokratik dini tutum ölçeği maddelerinin puanlama işleminde, ölçeğin iç tutarlılığı dikkate alınarak ifade bakımından olumlu maddelerde ‘kesinlikle katılıyorum’ seçeneğine 5,

⁴³ Ölçeklendirme, bir değişkenin yoğunluğunun, yönünün, gücünün ya da düzeyinin ölçülmesi işlemidir. Likert ölçekleri daha çok tarama (survey) araştırmalarında kullanılır. Bu ölçek türü, 1930’larda Rensis Likert tarafından kişilerin tutumlarının sıralama düzeyinde ölçümünü sağlamak amacıyla geliştirilmiştir. Likert ölçekleri, *toplamlı-oranlama* ya da *toplamlı ölçekler* olarak da bilinir. Çünkü bu ölçek türünde bir kişinin ölçekteki puanı, o kişinin verdiği yanıtların sayısının toplanmasıyla hesaplanır. Likert tipi ölçeklerde, genellikle, insanlardan bir bildirim katılıp katılmadıklarını belirtmeleri istenir. W. Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar -I-*, çev. Sedef Özge, İstanbul 2006, s. 302-303. Likert ölçeği hakkında daha geniş bilgi için bkz. Çiğdem Kağıtçıbaşı, “Ölçme ve Ölçekleme”, *Toplum Bilimlerinde Araştırma ve Yöntem* (Der. Ruşen Keleş), Ankara 1976, s. 103-106; Nuri Bilgin, *Sosyal Psikoloji Sözlüğü: Kavramlar, Yaklaşımlar*, Ankara 2003, s. 221, 222; Zeki Arslantürk, *Araştırma Metod ve Teknikleri* (4. Baskı), İstanbul 1999, s. 172,173; Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, (çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürçü), Ankara 1999, s. 458, 551, 557; Ali Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma* (3. Baskı), Ankara 2001, s. 136-143. A. Ata Tezbaşaran, *Likert Tipi Ölçek Geliştirme Kılavuzu*, Ankara 1996; Ayrıca ölçek geliştirme süreçleri ve geçerlik-güvenirlilik çalışmalarına ilişkin bkz. Robert F. DeVellis, *Scale Development: Theory and Applications*, Second Edition, Applied Social Research Methods Series, Volume 26, California 2003, s. 27-102.

‘katılıyorum’ seçeneğine 4, ‘kararsızım’ seçeneğine 3, ‘katılmıyorum’ seçeneğine 2 ve ‘kesinlikle katılmıyorum’ seçeneğine 1 puan verilmiştir. Ölçeğin iç tutarlılığı dikkate alındığında ifade bakımından olumsuz görülen maddelerde ise ‘kesinlikle katılmıyorum’ seçeneği 5, ‘katılmıyorum’ seçeneği 4, ‘kararsızım’ seçeneği 3, ‘katılıyorum’ seçeneği 2 ve ‘kesinlikle katılıyorum’ seçeneği 1 puan olarak değerlendirilmiştir. Araştırmaya katılanların işaretledikleri seçeneklere göre puanları toplanarak, “Muhafazakâr Dini Tutum Ölçeği Toplam Puanı” ve “Demokratik Dini Tutum Ölçeği Toplam Puanı” hesaplanmıştır. Buna göre, muhafazakâr dini tutum ölçeğinden alınabilecek en yüksek puanın ($24 \times 5 = 120$), en düşük puan ise ($24 \times 1 = 24$) olduğu; demokratik dini tutum ölçeğinden alınabilecek en yüksek puanın ($9 \times 5 = 45$), en düşük puanın ise ($9 \times 1 = 9$) olduğu görülmüştür. Ölçeğe, “kesinlikle katılıyorum”dan “kesinlikle katılmıyorum” a giden 5’li bir skalada verilen tepkiler, araştırmaya katılanların demografik nitelikleri (kişisel bilgi anketindeki sorulara verdikleri cevaplar) ile birlikte değerlendirilmiştir.

5.2. Veri Toplama Aracının Dağıtılması ve Toplanması

Anket formlarının dağıtılması işlemi 2005 yılının mayıs ve haziran aylarında gerçekleştirilmiştir. Araştırma örneklemini göz önünde bulundurularak 646 adet anket formu hazırlanmış ve örneklemini oluşturan birimlere Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde tarafımızdan, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Prof. Dr. Niyazi Usta ve Doç. Dr. Fazlı Polat’ın, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde ise Prof. Dr. Zeki Arslantürk ve Arş. Gör. Halil Aydınalp’in yardımlarıyla dağıtılmıştır. Anket formlarından 592’si geri toplanabilmiş ve 34 tanesi eksik doldurulduğu için yeterli bulunmayarak değerlendirmeye alınmamıştır. Böylece 558 adet anket formunun geçerlik ve güvenilirlik çalışması için değerlendirmeye uygun olduğu görülmüştür.

6. Muhafazakâr Dini Tutum Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirliği

Ölçme aracının geçerliği, hazırlanan anketin neyi ölçtüğü ve hazırlanış amacını ne düzeyde gerçekleştirdiği anlamına gelir.⁴⁴ Ölçme aracıyla ölçümü amaçlanan nitelik soyutlaştıkça, ölçme işi zorlaşmakta ve ölçülen şeyin ölçüm amacına hizmet edip etmeme durumu tehlikeye düşmektedir. Bir ölçek başka yönleriyle ne kadar yüksek niteliğe sahip olursa olsun istenilen özelliği başka özelliklere karıştırmadan ölçmedikçe başarılı bir ölçme aracı olarak değerlendirilemez. Örneğin, uzunluk ölçümünde kullanılan bir ölçek ağırlık ölçümünde kullanılamaz. Özetle, bir ölçme aracının *geçerliliği*, ölçmek istediği özelliği bir başka özelliğe karıştırmadan,

⁴⁴ Tavşancıl, *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi*, s. 34.

tam ve doğru bir biçimde ölçmesine bağlıdır.⁴⁵ Ölçme aracının *güvenirliği* ise, ölçekteki bütün soruların birbirleriyle tutarlılığını ve türdeşliğini⁴⁶ ifade eder. Kişinin bir olay ya da olguya ilişkin bilgi, tutum ve davranışlarının, ölçme aracında yer alan sorulara verdiği cevapların puan ya da skor değeri toplanarak belirlendiği durumlarda yapılan güvenilirlik analizinin amacı, ölçek sorularının birbirleriyle yakınlıklarının derecesini ortaya çıkarmaktır.⁴⁷ Güvenirliğin hesaplanması için değişik yöntemler kullanılmakla birlikte bunlardan en yaygın olanı cronbach alfa iç tutarlılık katsayısının alınmasıdır. Cronbach alfa katsayısı, istatistik temelleri tutarlı ve güvenilirlik yapısı en güçlü katsayıdır.⁴⁸ “Alfa katsayısı ölçekte yer alan k sorunun varyansları toplamının genel varyansa uyarlanması ile bulunan bir ağırlıklı standart değişim ortalamasıdır”.⁴⁹

Tablo 1. Muhafazakâr Dini Tutum Ölçeği KMO ve Barlett’s Testi Sonuçları

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy		,869
Bartlett’s Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	3842,374
	df	276
	Sig.	,000

Anket formlarının toplanmasının ardından muhafazakâr dini tutum ve demokratik dini tutum ölçeklerindeki maddelerin tek bir yapıyı ölçüp ölçmediğini test etmek ve alt faktörlerin neler olduğunu tespit etmek için faktör analizi uygulanmıştır. Analiz sonuçlarının değerlendirilmesinde, ölçeklerde yer alan maddelerin faktör yük değerlerinin asgari .30 olması şartı aranmış ve faktör yük değeri .30’un altında olan maddeler ölçekten çıkarılmıştır.

Muhafazakar Dini Tutum Ölçeğinde yer alan 24 madde temel bileşenler metodu ile incelenerek faktör analizine tabi tutulmuş; sonuçların yorumlanabilir olup olmadığına ise, Barlett Ki-Kare Testi sonuçları incelenerek karar verilmiştir (Barlett Ki-Kare: 3842,374; df: 276;

⁴⁵ Tavşancıl, *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi*, s. 35.

⁴⁶ Kazım Özdamar, *Paket Programlar İle İstatistiksel Veri Analizi -I-* (4. Baskı), Eskişehir 2002, s. 662.

⁴⁷ Özdamar, *Paket Programlar İle İstatistiksel Veri Analizi -I-*, s. 663.

⁴⁸ Tavşancıl, *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi*, s. 152.

⁴⁹ Özdamar, *Paket Programlar İle İstatistiksel Veri Analizi -I-*, s. 663. Ayrıca güvenilirlik hesaplamalarında kullanılan diğer yöntemler konusunda bkz. Özdamar, *Paket Programlar İle İstatistiksel Veri Analizi -I-*, s. 663-669.

$p < 0.0001$). Barlett testi sonuçları istatistiksel açıdan anlamlı olduğu için faktör analizi sonuçlarının yorumlanabilir olduğu anlaşılmıştır.

Ölçeğin Kaiser-Meyer-Olkin katsayısı ise 0.87 olarak ölçülmüştür. Örneklemde elde edilen verilerin yeterliğini saptamak amacıyla yapılan bu testte elde edilen değer 1'e yakınlığı nispetinde ölçeğin yeterliği yükselmektedir. KMO katsayısı 1-0.90 arasında ise, yeterlik en üst düzeyde; 0.90-0.80 arasında çok iyi; 0.70 ve 0.60'larda ise orta düzeyde geçerli kabul edilmektedir.⁵⁰ Muhafazakâr Dini Tutum Ölçeği maddeleri üzerinde yapılan faktör analizinde elde edilen KMO katsayısı ölçekten elde edilen verilerin yüksek düzeyde geçerli olduğunu göstermektedir.

Tablo 2. Muhafazakâr Dini Tutum Ölçeği Faktör ve Madde Analizi Sonuçları

Madde No	Muhafazakâr Dini Tutum Ölçeği	Birinci Faktör Yük Değeri	Madde Toplam Korelasyonu
1	Türkiye'de resmi nikâh yanında imam nikâhı da zorunlu olmalıdır	,612	,5555
2	Resmi nikah ancak dini nikahla birlikte geçerli olmalıdır	,593	,5371
3	Siyasette dine önem veren partiyi desteklemek gerekir	,576	,5084
4	Arkadaşlarımdın dindar olması benim için önemlidir	,567	,4924
5	Türkiye'de alkollü içkinin satılması uygun değildir	,566	,5024
6	Bankalar faizli sistemden arındırılmalıdır	,562	,4942
7	Her Müslüman kadının başını örtmesi gerekir	,554	,4840
8	Devlet yönetiminde dindar insanlar görev yapmalıdır	,547	,4757
9	Siyasi partilerde dindar adayları desteklemek gerekir	,539	,4693

⁵⁰ Tavşancıl, *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi*, s. 50.

10	Ramazan ayında teravih namazı kılmak benim için önemlidir	,524	,4521
11	Türkiye’de televizyonlarda müstehcen programların yayınlanması yasaklanmalıdır	,521	,4502
12	Namaz kılmayanların dini inancı zayıftır	,518	,4571
13	Ramazan ayında alkollü içki satışı engellenmelidir	,512	,4468
14	Evleneceğim kişinin dindar olması benim için önemlidir	,508	,4298
15	İbadetleri yerine getirmeyenin Müslümanlığı şüphelidir	,506	,4581
16	Her Müslüman çocuğunu imam hatip lisesine göndermelidir	,503	,4421
17	Namazların farzları yanında sünnetlerini de kılmak gerekir	,503	,4377
18	Türkiye’de devlet dairelerinde kızlar ve kadınların diz üstü etek giymeleri engellenmelidir	,482	,4111
19	Üç hafta üst üste cuma namazı kılmayanların Müslümanlığı şüphelidir	,476	,4256
20	Kuran’ın Arapçasını okumak daha uygundur	,474	,4142
21	Sakal bırakmak Müslümanlığın alametlerindendir	,467	,4094
22	Her Müslüman çocuğunu yaz Kur’an kurslarına göndermelidir	,452	,3935
23	Dindar olmayanlarla alışveriş yapmak uygun değildir	,437	,3839
24	Şartlar değişse de dini hükümler değişmez	,395	,3470

Cronbach’s Alpha: 0.88

Açıklanan Varyans: % 27

Yukarıdaki tabloda verilen “Muhafazakâr Dini Tutum Ölçeği” faktör analizi⁵¹ sonuçları incelendiğinde, maddelerin birinci faktör yük değerlerinin .39 ile .61 arasında değiştiği görülmektedir. Bu sonuca göre, maddelerin birbiriyle yakından ilişkili olduğunu ve amaçlanan yapıyı ölçtüğünü söyleyebiliriz. Faktörün tek başına açıkladığı varyans ise, % 27’dir. Diğer taraftan her maddenin katılımcıları ayırt etme derecesini ölçmek amacıyla yapılan madde analizi sonuçlarına göre, madde-toplam korelasyonlarının .34 ile .55 aralığında yığıldığı gözlenmektedir. Testin Cronbach Alfa iç tutarlık katsayısı ise, 0.88 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuç, ölçeğin güvenilirliğinin bir göstergesidir. Elde edilen bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, ölçme aracının geçerlik ve güvenilirlik kriterlerine uygun olduğu söylenebilir.

Katılım düzeylerine göre ise, ölçek maddeleri; ‘şartlar değişse de dini hükümler değişmez (3,5841)’, ‘dindar olmayanlarla alış veriş yapmak uygun değildir (3,8156)’, ‘her Müslüman çocuğunu yaz Kur’an kurslarına göndermelidir (3,0741)’, ‘sakal bırakmak Müslümanlığın alametlerindendir (3,1646)’, ‘Kuran’ın Arapçasını okumak daha uygundur (3,2749)’, ‘üç hafta üst üste cuma namazı kılmayanların Müslümanlığı şüphelidir (2,9186)’, ‘Türkiye’de devlet dairelerinde kızlar ve kadınların diz üstü etek giymeleri engellenmelidir (2,6781)’, ‘namazların sünnetlerini de kılmak gerekir (3,7957)’, ‘her Müslüman çocuğunu imam hatip lisesine göndermelidir (4,6004)’, ‘ibadetleri yerine getirmeyenin Müslümanlığı şüphelidir (2,5841)’, ‘evleneceğim kişinin dindar olması benim için önemlidir (3,7884)’, ‘Ramazan ayında alkollü içki satışı engellenmelidir (3,3400)’, ‘namaz kılmayanların dini inancı zayıftır (3,6311)’, ‘Türkiye’de televizyonlarda müstehcen programların yayınlanması yasaklanmalıdır (2,4557)’, ‘Ramazan ayında teravih namazı kılmak benim için önemlidir (4,1826)’, ‘partilerde dindar adayları desteklemek gerekir (4,3852)’, ‘devlet yönetiminde dindar insanlar görev yapmalıdır (3,0995)’, ‘her Müslüman kadının başını örtmesi gerekir (3,0036)’, ‘bankalar faizli sistemden arındırılmalıdır (4,4810)’, Türkiye’de alkollü içkinin satılması uygun değildir (3,7233)’, ‘arkadaşlarımın dindar olması benim için önemlidir (3,5443)’, ‘siyasette dine önem veren partiyi desteklemek gerekir (4,2441)’, ‘resmi nikâh ancak dini nikâhla birlikte geçerli olmalıdır (3,5497) ve ‘Türkiye’de resmi nikah yanında imam nikahı da zorunlu olmalıdır (4,1881)’ şeklinde sıralanmaktadır. Bu sonuçlara göre, en yüksek tutum puanını, ‘her Müslüman çocuğunu imam hatip lisesine göndermelidir’ maddesinin aldığı görülmektedir.

⁵¹ Faktör analizi konusunda bkz. DeVellis, *Scale Development Theory and Applications*, s. 102–138.

7. Demokratik Dini Tutum Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirliği

Tablo 3. Demokratik Dini Tutum Ölçeği KMO ve Bartlett's Testi Sonuçları

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy		,733
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	834,529
	df	36
	Sig.	,000

Demokratik Dini Tutum Ölçeğinde yer alan 9 madde temel bileşenler metodu ile incelenerek faktör analizine tabi tutulmuş; sonuçların yorumlanabilir olup olmadığına ise, Bartlett Ki-Kare Testi sonuçlarına bakarak karar verilmiştir (Bartlett Ki-Kare: 834,529; df: 36; $p < 0.0001$). Bartlett testi sonuçları istatistiksel açıdan anlamlı olduğu için faktör analizi sonuçlarının yorumlanabilir olduğu anlaşılmıştır. Kaiser-Meyer-Olkin katsayısı ise 0.73 olarak ölçülmüştür. Yapılan faktör analizinde elde edilen KMO katsayısı ölçekten elde edilen verilerin yüksek düzeyde geçerli olduğunu göstermektedir. Faktör analizi sonuçlarına göre maddelerin yük değerleri tespit edilmiş ve birinci faktör yük değeri .30'dan düşük olan maddeler ölçekten çıkarılmıştır.

Tablo 4. Demokratik Dini Tutum Ölçeği Faktör ve Madde Analizi Sonuçları

Madde No	Demokratik Dini Tutum Ölçeği	Birinci Faktör Yük Değeri	Madde Toplam Korelasyonu
1	Müslüman olmayanlar içinde de iyi insanlar vardır	,762	,5514
2	Dindar olmayanlar içinde de iyi insanlar vardır	,692	,4733
3	Sosyal ve siyasal yaşamda eşitlik ve adaleti her zaman ve herkese karşı gözetmek gerekir	,607	,4043

4	Başka din mensubu insanlarla ilişkiye de açık olunmalıdır	,567	,3599
5	Türkiye’de dindar insanlar demokratik haklarının bilincinde olmalıdır	,498	,3453
6	Her Müslüman ülkesini sevmelidir	,489	,3602
7	Din bireysel özgürlüğe engel değildir	,441	,2769
8	Siyasal söylemlerde din kullanılmamalıdır	,406	,2613
9	Vergi vermek her Müslüman’ın aynı zamanda dini bir görevidir	,354	,2327

Cronbach’s Alfa: ,0.67

Açıklanan Varyans: % 31

Faktör analizi sonuçları incelendiğinde, maddelerin birinci faktör yük değerlerinin .35 ile .76 arasında değiştiği görülmektedir. Bu sonuca göre, maddelerin birbiriyle yakından ilişkili olduğunu ve amaçlanan yapıyı ölçtüğünü söyleyebiliriz. Faktörün tek başına açıkladığı varyans ise, %31’dir. Diğer taraftan her maddenin katılımcıları ayırt etme derecesini ölçmek amacıyla yapılan madde analizi sonuçlarına göre, madde-toplam korelasyonlarının .23 ile .55 aralığında yığıldığı gözlenmektedir. Testin Cronbach Alfa iç tutarlık katsayısı ise, 0.67 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuç, ölçeğin güvenilirliğinin bir göstergesidir. Elde edilen bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, ölçme aracının geçerlik ve güvenilirlik kriterlerine uygun olduğu söylenebilir.

Katılım düzeylerine göre ise, ölçek maddeleri; ‘vergi vermek her Müslüman’ın dini bir görevidir (4,7648)’, ‘siyasal söylemlerde din kullanılmamalıdır (4,5889)’, ‘din bireysel özgürlüğe engel değildir (4,2855)’, ‘her Müslüman ülkesini sevmelidir (4,7469)’, ‘Türkiye’de dindar insanlar demokratik haklarının bilincinde olmalıdır (3,8366)’, ‘başka din mensubu insanlarla ilişkiye de açık olunmalıdır (4,3070)’, ‘sosyal ve siyasal yaşamda eşitlik ve adaleti her zaman ve herkese karşı gözetmek gerekir (4,4829)’, ‘dindar olmayanlar içinde de iyi insanlar vardır (3,7935)’ ve ‘Müslüman olmayanlar içinde de iyi insanlar vardır (4,4147)’ şeklinde sıralanmaktadır. Bu durumda en yüksek tutum puanını, ‘vergi vermek her Müslüman’ın aynı zamanda dini bir görevidir maddesi almaktadır.

8. Verilerin Analizi

Anket tekniği kullanılarak elde edilen veriler ham bilgiler oldukları için bu bilgilerin belirli metod ve teknikler kullanılarak işlenmesi, başka bir ifadeyle istatistiksel açıdan anlamlı hale getirilmesi gerekir. Araştırmamızda toplanan verilerin çözümlenmesinde, bilgisayar ortamında SPSS istatistiksel paket programı kullanılmıştır.

Araştırma verilerinin analizinde, t-testi, Pearson korelasyon testi, varyans analizi (Anova) ve Lsd Post-hoc çoklu karşılaştırma testi⁵² kullanılmıştır. Katılımcıların cinsiyet, sınıf ve bölümlerine göre muhafazakâr ve demokratik dini tutum ölçeği toplam puanlarının belirlenmesinde, bu değişkenlerin örnekleme iki gruba ayırmasından dolayı, ilişkisiz gruplar t-testi (Independent Sample t-test) kullanılmıştır. Söz konusu değişkenler dışındaki diğer parametreler için ise tek boyutlu varyans analizi (Anova) uygulanmıştır. Varyans analizi, öncelikle, bir değişkene ait ikiden fazla grubun ortalamaları arasında anlamlı bir farkın ortaya çıkıp çıkmadığını inceledikten sonra, araştırılan gruplar arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık varsa, bu farkın hangi kategoriler arasında olduğunu tespit etmek amacıyla yapılmaktadır. Varyans analizi sonucunda ortalamalar arasında anlamlı bir farklılık bulunmuşsa, hangi grup ortalamalarının birbirinden farklı olduğuna çoklu karşılaştırma yöntemi ile bakılmaktadır. Araştırmada, gruplar arasında yapılan çoklu karşılaştırmalarda ortaya çıkan gruplar arası farklılaşmaların kaynağını belirlemek amacıyla Lsd Post-hoc çoklu karşılaştırma testleri kullanılmıştır. Varyansların farklı çıkması durumunda gruplar arası farkın kaynağını tespit etmek için Dunnet's C testi; varyansların eşitliği durumunda ise, söz konusu farkın kaynağını ortaya çıkarmak için LSD çoklu karşılaştırma testi kullanılmıştır. Ayrıca, bu işlemlerde anlamlılık düzeyi .05 olarak alınmış, ancak .01 düzeyinde anlamlı olan farklar da belirtilmiştir.

9. Bulgular ve Yorum

“Özel yöntem ve teknikler kullanarak bir kişinin dindarlık düzeyini kestirmeye (belirlemeye) ve varılan sonucu rakamsal değerlerle ifade etmeye dindarlık ölçme denir”.⁵³ Dünyada ve ülkemizde dindarlık ölçme çalışmaları, genellikle, geliştirilmiş standart ölçme araçları vasıtasıyla yapılmaktadır. Bu ölçümlerde anket (ölçek) tekniğinin kullanımı, en çok tercih edilen yöntem durumundadır. Kavram olarak dindarlık, bireysel düzeyde tespiti mümkün olgusal bir duruma karşılık gelmekle birlikte, iç içe

⁵² T-Test, Varyans Analizi (Anova) ve Pearson Korelasyon testleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Delbert C. Miller, Neil J. Salkind, *Handbook of Research Design and Social Measurement*, Sixth Edition, Sage Publications, California 2002, s. 387-407.

⁵³ Onay, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, s. 45.

geçmiş ve birbirine eklenmiş pek çok sürecin bilinmesiyle anlaşılabilir karmaşık bir tanımsal içeriğe sahiptir. Bu karmaşık sürecin anlaşılabilmesi, öncelikle kişilerin dindarlık konusunda kendi ifadelerine başvurulmasıyla mümkündür. Katılımcılara yöneltilen bireysel dindarlık değerlendirmeleri ya da algılamalarına ilişkin sorular, onlara sadece içeriden bir bakışla kendi kendilerine bir tür iç gözlem yapma (ya da içgörü) imkânı sağlamakla kalmaz, aynı zamanda dışarıdan bir gözlemcinin değerlendirmelerine de ışık tutacak önemli veriler sunar. Bu durum, dindarlık olgusunun karmaşık doğasının anlaşılması ve açıklanması açısından son derece önemlidir.

Bu çalışmada da katılımcıların dindarlık düzeyleri, kendi ifadeleri esas alınarak belirlenmiştir. Bu çerçevede katılımcılara, “kendinize dindarlık bakımından (beş üzerinden) kaç puan verirsiniz?” ve “dindarlığınızı Türkiye’de yaşayabilme açısından (beş üzerinden) kaç puanla değerlendirirsiniz?” şeklinde iki soru yöneltilmiştir. Örneklem grubu, Türkiye’de yüksek din öğretimi alan ilahiyat fakültesi öğrencilerinden oluştuğu için öznel dindarlık algılarının önemli olduğu düşünülmüştür. Zira çalışmada kullanılan iki ölçekte dinin inanç, pratik (ibadet, ritüel), tecrübe (duygu), bilgi ve etki boyutlarına ilişkin maddelere yer verilmiştir. Böylece, örneklem grubunun dindarlığı, sosyo-politik tutumlar ekseninde incelenmiş olmaktadır.

9.1. Örneklem Grubunun Öznel Dindarlık Algısı Faktörüne Göre Dağılımı

Katılımcıların kendi dindarlık değerlendirmelerine göre dağılımları Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5. Örneklem Grubunun Öznel Dindarlık Algısına Göre Dağılımı

Öznel Dindarlık Algısı	N	%
1	37	6,7
2	63	11,3
3	260	46,8
4	173	31,1
5	23	4,1
Cevapsız	2	,4
Toplam	558	100

Tablo 5’te görüldüğü gibi, araştırmamıza katılan 37 (% 6.7) öğrenci dindarlık bakımından kendisine 1 (dindar değilim) puan verirken, 63 (% 11.3) öğrenci 2 (az dindarım), 260 (% 46.8) öğrenci 3 (orta düzeyde dindarım), 173 (% 31.1) öğrenci 4 (dindarım), 23 (% 4.1) öğrenci 5 (yüksek düzeyde dindarım) puan vermiş, 2 (% 0.4) öğrenci ise bu soruyu cevapsız bırakmayı tercih etmiştir. Bu bulgu, örneklem grubumuzun büyük çoğunluğunun (% 77.9) kendisini ‘dindar’ olarak tanımlamayı tercih ettiğini göstermektedir. Ayrıca örneklemimizin yaklaşık yarısı kendisini ‘orta düzeyde dindar’ kabul etmektedir. Kendisini az dindar görenlerle dindar görmeyenlerin toplam oranı % 18, karasızların oranı ise, % 4.1’dir. Katılımcıların dindarlık düzeylerinin yüksek çıkması, özelde aldıkları din eğitiminin, genelde ise, Türk toplumunun dindarlığa verdiği önemin yüksek olmasıyla açıklanabilir. Türk insanı açısından dini kimlik, sosyo-kültürel kimlik ve aidiyetin çok önemli bir bileşendir.⁵⁴

9.2. Örneklem Grubunun Dindarlığını Türkiye’de Özgürce Yaşayabilme Faktörüne Göre Dağılımı

Din özgürlüğünün temel insan haklarından biri olduğu çeşitli uluslar arası belgelerle tekrarlanmıştır. Bu tür beyanlar, BM Evrensel İnsan Hakları Beyannamesinin 18. Maddesinde, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Viyana Sonuç Belgesinin 16. Maddesinde, Amerikan Devletleri Örgütü Amerikan İnsan Hakları Beyannamesinin 12. Maddesinde ve Avrupa Konseyi İnsan Haklarının Korunması ve Temel Özgürlükler Konvansiyonunun 9. Maddesinde bulunur.⁵⁵ Bu maddelerde, genellikle, kişinin bir dine sahip olma ya da kendi seçtiği bir din ya da inancı benimseme özgürlüğünü ihlal edici baskıda bulunulamayacağı ifade edilmekle birlikte, bazı durumlarda bu özgürlüklerin sınırlandırılabilceği belirtilir. Buna göre, din veya inançları açıklama özgürlüğü, kamu

⁵⁴ Veysel Uysal, “Dini Hayat ve Şahsi Özellikler: Bir Alan Araştırması”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 1995, S. 2, s. 170. 2007 yılı başında, Türkiye’nin yaklaşık 3 bin noktasında toplam nüfusu temsil ettiği düşünülen 47.958 kişiyle yapılan yüz yüze görüşmeler yoluyla gerçekleştirilen “toplumsal yapı” araştırmasında, insanların kendilerini tanımlarken hangi unsurlara daha fazla önem verdikleri sorulmuştur. Bu soruda katılımcıların % 59.14’ünün Türkiyeli kimliğini ön plana çıkardığı, % 42.11’inin ise kendini bir din ya da mezhep aidiyeti ile tanımlamayı tercih ettiği görülmüştür. <http://www.milliyet.com.tr/2007/03/23/guncel/agun.-html>, 10.07.2008.

⁵⁵ Örneğin, İnsan hakları Evrensel Beyannamesinde vurgulanan hakları amaç olmaktan çıkarıp bağlayıcı madde haline getiren BM Sivil ve Politik Haklar Uluslararası Sözleşmesi’nin 18. Maddesi şöyledir: “Herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkı olacaktır. Kişinin tercih ettiği inanış veya dine mensup olma veya o dine geçme özgürlüğü; ve bireysel olarak veya başkaları ile toplumsal düzeyde, alenen veya gizlice ibadette, uygulamada ve öğretilerinde dininin veya inancının gereklerini yerine getirme özgürlüğü de bu hakkın kapsamındadır. Hiç kimse tercih ettiği inanış veya dini benimseme özgürlüğüne engel olacak zorlamalara maruz bırakılmayacaktır”. Bkz. <http://www.-uhdigm.adalet.gov.tr/bmsivilhak.htm>, 11.08.2008.

güvenliğini, düzenini, sağlığını ya da ahlâkını, başkalarının hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla zorunlu tedbirler alınarak kanunla sınırlandırılabilir. Bu çerçevede, örneklem grubumuzun Türkiye’de dini gerekleri ya da dindarlığı özgürce yaşayabilme açısından beyanları Tablo 6’da görülmektedir.

Tablo 6. Örneklem Grubunun Dindarlığını Türkiye’de Özgürce Yaşayabilme Faktörüne Göre Dağılımı

Dindarlığını Türkiye’de Özgürce Yaşayabilme	N	%
1	60	10,8
2	136	24,5
3	202	36,3
4	121	21,8
5	37	6,7
Cevapsız	2	,4
Toplam	558	100

Tablo 6 incelendiğinde, araştırmamıza katılan 60 (% 10.8) öğrenci dindarlığını Türkiye’de özgürce yaşayabilme açısından kendisine 1 puan verirken, 136 (% 24.5) öğrencinin 2, 202 (% 36.3) öğrencinin 3, 121 (% 21.8) öğrencinin 4, 37 (% 6.7) öğrencinin 5 puan verdiği, 2 (% 0.4) öğrencinin ise bu soruyu cevapsız bırakmayı tercih ettiği görülmektedir. Bu bulgu, örneklem grubumuzdaki katılımcıların dindarlıklarını Türkiye’de özgürce yaşayabilme açısından kendilerini ‘orta düzeyde özgür’ hissettiklerini göstermektedir (% 50.8). Bu konuda kendisini çok fazla özgür hissetmeyenlerin oranı % 31.3, son derece özgür hissedenlerin oranı ise, % 6.7’dir. Cinsiyetlere göre dağılımda, kızlara göre erkeklerin dindarlığını yaşayabilme açısından Türkiye’de kendilerini daha özgür hissettikleri görülmektedir. Yapılan görüşmelerde, erkek ve kız öğrenciler arasındaki tutum farklılığının önemli nedenlerinden birinin, fakülte ortamında kız öğrencilerin karşılaştığı başörtüsü konusundaki kısıtlamalar olduğu anlaşılmıştır.

“İlahiyat Fakülteleri Örneğinde Sosyo-politik Tutumlar ve Dindarlık İlişkisi” başlıklı bu araştırmada, öğrencilerin sosyo-politik tutumlarıyla dini hayatın farklı boyutlarında ifadesini bulan dindarlıkları arasındaki ilişkilerin ve çeşitli faktörlere göre ortaya çıkan farklılaşmaların tespit edilerek, dini hayatın sosyal sistem içindeki yeri ve öneminin saptanması amaçlanmıştır.

Muhafazakâr ve demokratik dini tutumların, cinsiyet, sınıf, bölüm, fakülte, bölge olarak doğum yeri, yerleşim birimi olarak doğum yeri, ailenin aylık ortalama geliri (sosyo-ekonomik düzey), siyasi parti tercihi (önce -2002 Milletvekili Genel Seçimleri- ve sonra -araştırmanın yapıldığı 2005 yılı itibariyle-), öznel kimlik ve dindarlık algısı, dindarlığını Türkiye’de özgürce yaşayabilme, yaşam doyumu ve özgürlükler açısından Türkiye’deki hayattan memnun olma düzeyi faktörü, laiklik tanımı, herhangi bir dini cemaate bağlı olup olmama durumu ve barınma yeri türü gibi araştırmanın temel bağımsız değişkenlerini oluşturan faktörlere göre nasıl bir farklılaşmaya yol açtığı belirlenebilmesi için karşılaştırmalarda kullanılmak amacıyla; sırasıyla “muhafazakâr dini tutum ölçeği” ve “demokratik dini tutum ölçeği”nden oluşan tutum ölçekleri geliştirilmiştir.

Araştırma bulgularına göre, söz konusu değişkenlerle, sosyo-politik ve dini tutumlar arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılaşmanın ortaya çıktığı görülmektedir. Muhafazakâr ve demokratik dini tutum ölçekleri ile araştırmanın temel bağımsız değişkenleri arasında tespit edilen bu farklılıklara göre araştırmada ulaştığımız sonuçları şöyle özetleyebiliriz:

Cinsiyet değişkenine göre muhafazakâr dini tutumlarda anlamlı bir farklılık ortaya çıkmadığı halde, demokratik dini tutumlar açısından kızların daha olumlu bir yaklaşım içinde oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca yapılan görüşmelerde de kızların demokratik dini tutumlarının erkeklere göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Erkek ve kız öğrencilerin sınıflara göre dağılımına baktığımızda, son sınıfta okuyan öğrenciler arasında kızların çoğunlukta olduğu görülmektedir. Örneklem grubumuzdaki erkeklerin % 38.7’si son sınıf öğrencisi iken, kızların % 61.3’ü son sınıf öğrencisidir. Bununla birlikte, erkek ve kız öğrencilerin muhafazakâr ve demokratik dini tutumları arasında çok derin ayrılıklardan ziyade nispi farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır. Cinsiyet faktörüne ilişkin bulgulardan elde edilen bu sonuçlara göre, *“Erkeklere göre kızların, muhafazakâr dini tutum düzeyleri daha yüksek, demokratik dini tutum düzeyleri ise daha düşüktür”* şeklindeki hipotezimiz doğrulanmış olmaktadır.

Araştırma bulgularına göre, muhafazakâr ve demokratik dini tutumlar üzerinde etkili olan faktörlerden birisi de fakülte faktörüdür. Öğrencilerin muhafazakâr dini tutumları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılaşma görülmemekle birlikte, betimsel düzeyde en yüksek tutum düzeyine Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin, en düşük tutum düzeyine ise, Atatürk Üniversitesi öğrencilerinin sahip oldukları anlaşılmıştır. Bununla birlikte, örneklem grubumuzdaki ilahiyat fakültelerinde okuyan öğrenciler arasında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin demokratik dini tutum düzeyleri, Ankara ve Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültelerinde okuyan öğrencilerin demokratik dini tutum düzeylerine göre daha yüksektir. Demokratik dini tutumlar açısından en düşük düzeye, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde okuyan öğrenciler sahiptir. Ankara Üniversitesi İlahiyat

Fakültesinde okuyan öğrencilerin demokratik dini tutum düzeyinin ise, Atatürk Üniversitesi öğrencilerinin düzeyine yakın olduğu görülmektedir. Bu sonuçlara göre, en yüksek demokratik dini tutum ölçeği toplam puan ortalamasına Atatürk Üniversitesinde öğrenim gören öğrencilerin, en düşük demokratik dini tutum ölçeği toplam puan ortalamasına ise Marmara Üniversitesinde öğrenim gören öğrencilerin ulaştığı anlaşılmaktadır. Böylece, “*Fakültelere göre öğrencilerin muhafazakâr ve demokratik dini tutum düzeylerinde önemli bir farklılaşma yoktur*” şeklinde belirlediğimiz hipotezimiz kısmen doğrulanmış olmaktadır. Zira öğrencilerin muhafazakâr dini tutum düzeyleri, istatistiksel açıdan anlamlılık göstermediği halde, demokratik dini tutum düzeylerinde anlamlı farklılaşmanın ortaya çıktığı tespit edilmiştir.

Muhafazakâr ve demokratik dini tutumlarda sınıf faktörüne göre de anlamlı bir farklılaşma tespit edilmiştir. Buna göre, birinci sınıf öğrencilerinin muhafazakâr dini tutum düzeyleri, son sınıf öğrencilerinin ise, demokratik dini tutum düzeyleri daha yüksektir. Bununla birlikte, muhafazakâr dini tutumlarda ortaya çıkan betimsel farklılığın istatistiksel açıdan anlamlı olduğu, sınıflara göre demokratik dini tutumlardaki farklılığın ise istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı anlaşılmıştır. Eğitim düzeyindeki niceliksel artış, öğrencilerin demokratik dini tutumları üzerinde toplam tutum puanlarını yükseltici yönde bir etkide bulunurken; muhafazakâr dini tutumları üzerinde tam tersine bir yönelim ortaya çıkartarak toplam tutum puanı ortalamalarını düşürmektedir. Eğitim düzeyinin yükselmesiyle birlikte, bireylerin dini inanç, tutum ve davranışlarını belirleyen din anlayışlarında bir çeşitlenmenin meydana geldiği; tekil inanç kalıplarının yerini çoğul inanç değerlerine bıraktığı görülmektedir. Bu süreçte, aldığı eğitimin türüne bağlı olarak bireyin bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor davranışları gelişmekte ve biçimlenmektedir. Bu anlamda eğitim, bireyin zihniyet dünyasında önemli bir değişim faktörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Elbette bireyin kişiliği üzerindeki bütün şekillendirici etkilerin kaynağı eğitim değildir. Eğitimle birlikte sosyo-kültürel çevrenin oluşturduğu etkiler de önemlidir. Ağırlıklı olarak kırsal yerleşim birimlerinden ilahiyat fakültelerine gelen öğrencilerin, geldikleri ortamın değerleriyle donatılmış olarak şehre gelmeleri doğaldır. Ancak son sınıfa kadar geçen sürede kendileri ile birlikte getirdikleri muhafazakâr değerlerin şehir değerleriyle etkileşime girmesi, bu etkileşimde yeni değerlerin ortaya çıkması ve dini yaşamda değişmelerin yaşanması kaçınılmazdır. Nitekim yüz yüze görüşmelerde öğrenciler, birinci sınıftan son sınıfa kadar din anlayışlarında önemli değişmeler meydana geldiğini, başlangıçtaki muhafazakâr değerlerinin zamanla evrilerek daha demokratik tutum ve değerlere dönüştüğünü belirtmişlerdir. Bu durumda, eğitim seviyesindeki artışın muhafazakâr dini değerlere bağlılığın yerini daha rasyonel ve bireysel nitelikleri ağır basan bir dindarlık formunun almasına katkıda bulunduğu ifade edilebilir. Ayrıca eğitim düzeylerindeki artışa bağlı olarak sosyo-politik tutumlarda modernleşme eğilimi artmakta ve dini alanda

geleneksel tutumların yerini daha demokratik, hoşgörülü, eşitlikçi ve paylaşımcı tutumlar almaktadır. Araştırma verileri, bireysel farklılıklarına rağmen, günümüz üniversite gençliğinin minyatür bir modelini yansıttığını düşündüğümüz örneklem grubumuz açısından, eğitimin dönüştürücü etkisine dair betimlemeye çalıştığımız yukarıdaki tablonun belirleyiciliğini korumaya devam ettiğini göstermektedir. Araştırma desenimizin şekillenmesine etki eden temel faktörlerden birisi olarak sınıf faktörünün ortaya çıkardığı bu tablo, *“Birinci sınıflara göre son sınıfların, muhafazakâr dini tutum düzeyleri daha düşük, demokratik dini tutum düzeyleri ise daha yüksektir”* şeklinde belirlediğimiz hipotezimizi desteklemektedir.

Araştırma sonuçları, bölüm faktörü açısından da muhafazakâr ve demokratik dini tutumlarda anlamlı farklılaşmaların ortaya çıktığını göstermektedir. Toplam dindarlık puanları açısından en yüksek muhafazakâr dini tutum puanı ortalamasına İlahiyat Bölümünde okuyan öğrencilerin, en yüksek demokratik dini tutum puanı ortalamasına ise, İlköğretim DKAB Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin ulaştığı anlaşılmaktadır. Buna göre muhafazakâr dini tutum düzeyleri açısından en olumlu tutuma sahip öğrencilerin ilahiyat bölümünde; en olumsuz tutuma sahip öğrencilerin ise İlköğretim DKAB Öğretmenliği Bölümünde okuyanlar olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, muhafazakâr dini tutumlar açısından bu sonucun istatistiksel düzeyde anlamlı olduğu; demokratik dini tutumlar açısından ise, anlamlı bir farklılaşmaya yansımadağı anlaşılmıştır. Bu sonuçlara göre, *“DKAB Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin, İlahiyat Bölümü öğrencilerine göre muhafazakâr dini tutum düzeyleri daha düşük, demokratik dini tutum düzeyleri ise daha yüksektir”* şeklinde belirlediğimiz hipotezimiz doğrulanmış olmaktadır.

Bölge olarak doğum yeri faktörüne göre, yurtdışı doğumlu öğrencilerin, Türkiye doğumlu katılımcılara göre muhafazakâr dini tutum puanı ortalamalarının daha yüksek olduğu görülmektedir. Demokratik dini tutumlar açısından ise, en yüksek tutum puanı ortalamasına Akdeniz Bölgesi doğumlu öğrencilerin, en düşük tutum puanı ortalamasına ise yurtdışı doğumlu öğrencilerin sahip olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar arasında yabancı uyruklu öğrencilerin muhafazakâr dini tutumlar açısından en yüksek; demokratik dini tutumlar açısından ise en düşük puan ortalamasına sahip olmaları dikkat çekicidir. Örneklemimizde sadece 12 öğrenci yabancı uyrukludur. Bu öğrenciler genellikle Afganistan, Pakistan, Kırgızistan, Azerbaycan ve Makedonya gibi ülkelerden gelmektedir. Bu ülkeler ekonomik ve kültürel gelişmişlik düzeyi olarak ülkemizin oldukça gerisindedir. Henüz köklü bir demokrasi tecrübesi yaşama imkânı bulamayan söz konusu ülkeler, bu durumun doğal bir sonucu olarak vatandaşları arasında demokratik tutum ve davranışların gelişimine öncülük edememektedir. Bu tablonun kültürün önemli bir bileşeni olan dinin anlaşılma biçimi yoluyla demokratik dini tutumlara da yansıdığı anlaşılmaktadır. Türkiye doğumlu öğrenciler arasında, en yüksek demokratik

tutum puanı ortalamasına Akdeniz Bölgesi doğumluların sahip olması ise, bölgenin kendine özgü sosyo-kültürel yapısıyla açıklanabilir. Zira Akdeniz Bölgesi, Türkiye'nin en çok yabancı turist çeken bölgesidir. Bu nedenle, özellikle turizmin yoğun olduğu yaz aylarında bölgenin nüfusu, birkaç katına çıkmaktadır. Turizm yoluyla farklı kültür dokularıyla etkileşime giren bölge insanı, bu süreçte, bir taraftan kendine özgü yerel kültürel değerlerini tanıtmaya ve aktarmaya imkânı bulurken, diğer taraftan farklı kültürel değerlerle tanışmaktadır. Bu durum, günümüzde yoğunluğu gittikçe artan küreselleşme sürecinin hızlandırıcı etkisiyle birleşince, bölge insanının değerlerinin kültürel kapalılığın belirlediği sınırların dışına taşarak, farklı kültürlerle etkileşime açık hale gelmesine yol açmaktadır. Farklı kültürlerle açılma, yerel (özgü) niteliğini geliştirme ve evrensel olana açılma konusunda kültürlere önemli fırsatlar sunmaktadır. Akdeniz Bölgesi özelinde yaşanan kültürler arası etkileşimlerin, bölge insanının muhafazakâr dini değerlerinin demokratik değerlere doğru evrilmesinde önemli bir dönüştürücü etmen olduğu anlaşılmaktadır. Bu bulgular, *“Katılımcıların bölge olarak doğum yerlerine bağlı olarak muhafazakâr ve demokratik dini tutum düzeyleri farklılaşmaktadır”* şeklindeki hipotezimizi desteklemektedir.

Araştırma bulguları incelendiğinde, muhafazakâr dini tutumlar ile yerleşim birimi olarak doğum yerleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılaşma olmadığı halde, demokratik dini tutumların yerleşim birimlerine göre farklılaştığı görülmektedir. Bulgular, ilçe doğumlu katılımcıların demokratik dini tutum ortalamalarının en yüksek, belde doğumlu katılımcıların ortalamalarının ise en düşük olduğunu göstermektedir. İlçe doğumlu katılımcıların demokratik dini tutum puan ortalamalarının diğerlerine göre daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. İl doğumlu katılımcıların demokratik dini tutum puanı ortalaması metropol, belde ve köy doğumlu katılımcılara göre daha yüksek, ilçe doğumlulara göre daha düşüktür. Köy doğumlu katılımcıların puan ortalaması ise, Belde doğumlu katılımcılar hariç, diğer bütün yerleşim birimlerinde doğan katılımcıların ortalamasından daha düşüktür. Yerleşim biriminin sosyo-demografik niteliğine bağlı olarak demokratik dini değerleri benimseme düzeylerinin farklılaştığı görülmektedir. Yerleşim biriminin nüfus yoğunluğu arttıkça, demokratik dini tutum düzeylerinde de bir artış yaşanmaktadır. Bu sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde, kentsel yerleşim birimlerinde doğan ve yaşayanların kırsal kesimdekilere göre daha demokratik tutum ve davranışlar sergilemeleri beklenen bir durum olduğu söylenebilir. Zira kent ortamları, kırsal yerleşim birimlerinde egemen olan yüz yüze ve samimi ilişkiler yerine, kozmopolit ve anonim ilişkilerin gelişimine uygun bir zemin oluşturmaktadır. Kentleşmenin karakterize ettiği modern toplumda dinin konumu, genellikle geleneksel toplumdaki sosyal bütünleşme yerine, dini bağlılık ve yaşayış açısından bir çoğulculuk, kurumsallaşmış geleneksel dindarlıkta gevşeme, ilgisizlik, dindarlığın geleneksel tekil formuna karşı bir tür içsel eleştiri ve nihayet inançsızlık gibi özelliklerin öne çıkışıyla birlikte

köklü bir değişime uğramaktadır. Bu değişimin bir sonucu olarak, birey ve toplum hayatında egemen geleneksel dini değerler yerini daha demokratik ve çoğulcu değerlere bırakmaktadır. Kentin toplumsal yaşamında demokratik hak ve sorumluluklarının daha çok farkına varan birey, farklı kültürel etkilerin yönlendirmesiyle dini değerler alanında da bilgilenme ihtiyacı hissetmekte ve kırsal kesimin anonim kültüründe yaygın kabul gören hurafeci-geleneksel din anlayışından gittikçe uzaklaşmaktadır. Kent ortamında kırsal kesim kökenli din yorumunun cevaplamakta yetersiz kaldığı soru ve sorunlarla karşılaşan birey, yakın çevresinden başlayarak eğitim düzeyine, dini ilgi, yönelim ve beklentilerine uygun bir arayış içine girmektedir. Elbette bu arayışın her zaman beklenen neticeyi ortaya çıkardığı söylenemez. Ancak, bireyin dini hayatındaki bu yeni durumun, dine yaklaşım konusunda öncekinden çok farklı bir tutumu ve değişen din anlayışına paralel bir dönüşümü beraberinde getirdiğinde şüphe yoktur. Bu açıklamalar ışığında, *“Katılımcıların yerleşim birimi olarak doğum yerlerine bağlı olarak muhafazakâr ve demokratik dini tutum düzeyleri farklılaşmaktadır”* şeklindeki hipotezimizin doğrulandığı anlaşılmaktadır.

Araştırma bulguları aylık ortalama gelir değişkenine göre incelendiğinde, örneklem grubumuzun dini tutumlarının betimsel açıdan farklılaştığı, ancak bu durumun tutum puanları arasındaki istatistiksel farklılaşmaya yansımadağı görülmektedir. Betimsel farklılaşmaya göre, alt sosyo-ekonomik tabakadaki katılımcıların, orta ve üst sosyo-ekonomik tabakadakilere göre daha yüksek muhafazakâr dini tutum puan ortalamalarına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Katılımcıların sosyo-ekonomik düzeyi yükseldikçe muhafazakâr dini tutumlarında bir düşüş yaşanmaktadır. Bununla birlikte, alt sosyo-ekonomik tabakadaki katılımcıların demokratik dini tutum düzeylerinin, orta ve üst sosyo-ekonomik tabakadakilere göre daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların sosyo-ekonomik düzeyindeki yükselişe paralel olarak demokratik dini tutumlarında da bir artış yaşanmaktadır. Ekonomik refah düzeyindeki yükselişe bağlı olarak bireysel özgürlük eğiliminin artması, din alanında geleneksel-hurafeci din anlayışından modern-demokratik din anlayışına doğru bir yönelimi de beraberinde getirmektedir. Sosyo-ekonomik tabakadaki değişimle birlikte ekonomik anlamda temel yaşamsal ihtiyaçlarını karşılama endişesinden uzaklaşan birey, ihtiyaçlar hiyerarşisindeki⁵⁶ sıralamada değişikliğe giderek bilme, anlama, kendini

⁵⁶ Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisine göre, temel ihtiyaçlar biyolojik ve bedensel ihtiyaçlar, statü kazanma, güvenlikte olma, sevme-sevilme kendine saygıdır. Üst düzey ihtiyaçlar ise, kendini gerçekleştirme, merakını giderme, bilme ve anlama ve estetik gibi kişinin yaratıcı yeteneklerini geliştirmesine yardım eden güdülerden oluşur. Maslow, ihtiyaçlar hiyerarşisini piramit modeliyle anlatır. Kişi toplumda yer edindikçe biyolojik ihtiyaçlarının yanı sıra, saygınlık, kendine güven ve statü gibi ihtiyaçların olduğu piramidin tepesine doğru hareket eder. Maslow üçgeni olarak adlandırılan bu hiyerarşik gelişim sistemi, Herzberg'in ikili etmen, Alderfer'in erg ve Mc Clelland'ın ihtiyaçların yönlendirilmesi teorisi ile birlikte en önemli motivasyon teorileri arasında yer

gerçekleştirme gibi daha kültürel, özellikle estetik ihtiyaçlara doğru yönelmektedir. Din, güçlü anlam ve estetik içeriğiyle bireyin bu arayışında uğradığı en önemli duraklardan biri durumundadır. Araştırmalar, sosyo-ekonomik düzey olarak üst tabakada yer alan bireylerin dindarlığın çeşitli boyutlarına yönelik tutumlarının, ortanın üstü, orta, ortanın altı ve alt tabakadakilere göre daha düşük düzeyde olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, “*Sosyo-ekonomik olarak üst tabakadaki katılımcıların, alt ve orta tabakadakilere göre muhafazakâr dini tutum düzeyleri daha düşük, demokratik dini tutum düzeyleri ise daha yüksektir*” şeklindeki hipotezimizi desteklemektedir.

Örneklem grubundaki öğrencilerin ikamet yerlerine göre sosyo-politik tutumları değerlendirildiğinde, muhafazakâr dini tutumlar açısından anlamlı bir farklılaşmanın yaşandığı, buna karşın demokratik dini tutumlarda bir farklılaşmanın var olmadığı anlaşılmaktadır. Muhafazakâr dini tutumlardaki söz konusu farklılaşmanın arkadaşlarıyla beraber ikamet eden öğrencilerle cemaat evinde ya da yurdunda kalanlar arasında ve cemaat evinde kalan öğrenciler lehine olduğu görülmektedir. Araştırmamızda, cemaat evinde ya da yurdunda kaldığını belirten öğrencilerin barınma ihtiyacını aile ve arkadaş ortamlarında ya da devlet yurtlarında kalarak karşıladığını belirten öğrencilere göre daha yüksek muhafazakâr dini tutumlara sahip oldukları, başka bir ifadeyle muhafazakâr dini tutumların etkisinin en yoğun olduğu grubun cemaat evinde ya da yurdunda kalan öğrencilerden oluştuğu tespit edilmiştir. Buradan hareketle cemaat ortamlarının öğrencilerin muhafazakâr dini tutumları üzerinde yönlendirici bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Cemaatlerin, yine onlar tarafından sağlanan imkanlarla barınma ihtiyacını karşılayan öğrenciler üzerinde, ilahiyat eğitiminin demokratik dini değerler ekseninde dönüştürdüğü tespit edilen geleneksel dini değerlerin muhafazakar değerler lehine gelişimine uygun bir zemin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu veriler, “*Barınma yeri faktörüne bağlı olarak katılımcıların sosyo-politik tutumları farklılaşmaktadır. Barınma ihtiyacını dini cemaatlerin sunduğu imkânlarla karşılayan öğrencilerin muhafazakâr dini tutum düzeyleri, aile, arkadaş ortamlarında ve devlet yurtlarında kalan öğrencilere göre daha yüksektir*” şeklinde belirlediğimiz hipotezimizi doğrulamaktadır.

Örneklem grubundaki katılımcıların siyasi parti tercihleri incelendiğinde, sosyo-politik tutumların her iki grubunda da tutum düzeyinde farklılaşmaların ortaya çıktığı görülmektedir. Muhafazakâr dini tutumları düzeyleri açısından SP’li seçmenlerin, diğer seçmen gruplarına göre muhafazakâr dini tutum düzeyleri çok daha yüksek ve olumlu bir eğilime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumun, SP’nin siyasal politikalarında dine diğer partilere göre daha fazla önem veren bir parti

alır. Maslow’un temel ihtiyaçların ayrıntılı özelliklerine ilişkin açıklamaları ve ihtiyaçlar sıralaması konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. A. H. Maslow, “A Theory of Human Motivation”, *Psychological Review*, (1943), 50, s. 370–396.

olmasının doğal bir sonucu olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, öğrencilerin 2002 Genel Seçimleri'nde kendilerini yakın hissettikleri partilere göre dağılımları incelendiğinde, katılımcıların büyük bölümünün (% 72,7'sinin) kendisini SP'ye değil, daha liberal dini politikalar izleyen AKP'ye yakın hissettiği görülmektedir. AKP'yi, sırasıyla, tercih belirtmeyenler -diğer- (% 11.9), SP (% 9), MHP (% 4.9), BBP (% 0.9) ve DSP (% 0.5) izlemektedir. SP'li seçmenlerin bu dağılımda, AKP'lilerden ve "diğer" seçeneğini işaretleyen katılımcılardan daha düşük, MHP'lilerden ise daha yüksek oranda temsil edildikleri görülmektedir. Katılımcıların siyasi parti tercihleri demokratik dini tutumlar açısından değerlendirildiğinde ise, MHP'li seçmenlerin demokratik dini tutum düzeylerinin diğer seçmen gruplarına göre çok daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu sonuç, MHP'li seçmen kitlesinin diğer partilerdeki seçmenlere göre daha demokratik dini yönelimlere sahip olduğunun bir göstergesidir. Parti tercihi belirten katılımcılar arasında en düşük demokratik dini tutum puanı ortalamasına ise DSP'li öğrencilerin sahip olduğu görülmektedir. DSP'li seçmen kitlesinin örneklem grubumuzdaki katılımcılar arasında en düşük demokratik dini tutum düzeyini temsil etmesi, parti politikaları ve parti etiketindeki "demokratik" nitelemesi ile çelişkili bir tablo ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte, araştırma grubumuzda DSP'li katılımcıların sayıca azlığı (3 kişi), bu partinin katılımcılar tarafından bilinçli bir tercih olarak belirtilmediği, dalgınlıkla ya da yanlışlıkla işaretlendiği izlenimi uyandırmaktadır. Bu bulgular, "*Siyasette dine önem veren partileri tercih eden seçmen gruplarının muhafazakâr dini tutum düzeyleri, diğer partileri destekleyenlere göre daha yüksek, demokratik dini tutum düzeyleri ise daha düşüktür*" şeklindeki hipotezimizi desteklemektedir.

Araştırma bulguları öznel kimlik algısı faktörüne göre incelendiğinde, gerek muhafazakâr gerekse demokratik dini tutumlar açısından katılımcılar arasında istatistiksel düzeyde anlamlı bir farklılaşmanın olduğu görülmektedir. Muhafazakâr dini tutumlar açısından söz konusu farklılaşmanın "liberal" görüşlü katılımcılar ile "muhafazakâr Müslüman", "milliyetçi muhafazakâr", "muhafazakâr demokrat", "İslamcı" ve "Diğer" kategorisinde yer alan katılımcılar arasında olduğu anlaşılmaktadır. "Liberal" görüşlü katılımcıların muhafazakâr dini tutum puan ortalaması, "muhafazakâr Müslüman", "milliyetçi muhafazakâr", "muhafazakâr demokrat", "İslamcı" ve "diğer" kategorisinde yer alan katılımcıların ortalamalarından daha düşüktür. "Liberal" görüşlü öğrenciler muhafazakârlara göre muhafazakâr tutum ölçeğine yönelik daha olumsuz bir tutuma sahiptir. Örneklem grubumuzdaki öğrencilerin yaklaşık yarısının kendisini "muhafazakâr Müslüman" (141 kişi) ve "muhafazakâr demokrat" (132 kişi) olarak tanımladığı görülmektedir. Bu soruda en az tercih edilen seçenekler ise "liberal" (21 kişi) ve "İslamcı" (48 kişi) olmuştur. Ayrıca soruya "diğer" seçeneğini işaretleyerek cevap vermeyi tercih edenlerin sayısının 125 kişi ile en çok işaretlenen seçenekler arasında yer alması ve

“diğer” seçeneğini tercih eden öğrencilerin açıklamalarında “sadece Müslüman” ve “Müslüman” gibi siyasi ya da sosyo-politik aidiyeti değil, dini aidiyet ve kimliği öne çıkaran açıklamaların çoğunlukta olması, kimliğin sosyo-politik aidiyetle tanımlanan içeriğine bir tür tepkiselliği ya da karşı duruşu ifade ettiği gözlenmiştir. Demokratik dini tutum düzeyleri açısından ise, “liberal” görüşlü katılımcılar hariç, diğer bütün kategorilerdeki katılımcılar arasında farklılaşmaların bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna göre kendilerini “muhafazakâr Müslüman” olarak tanımlayanlarla “milliyetçi muhafazakâr” ve “muhafazakâr demokrat” olarak tanımlayanlar arasında istatistiksel düzeyde anlamlı bir farklılaşma vardır. Milliyetçi muhafazakârlar, muhafazakâr Müslümanlara ve Müslüman demokratlara göre bireysel ve toplumsal yaşamda daha demokratik dini tutumlara sahiptir. “İslamcı” görüşlü katılımcıların demokratik dini tutum puan ortalaması, “muhafazakâr Müslüman”, “milliyetçi muhafazakâr”, “muhafazakâr demokrat”, “liberal” ve “diğer” kategorisinde yer alan katılımcıların ortalamalarından daha düşüktür. “İslâmıcı” görüşlü öğrencilerin diğer gruplardaki öğrencilere göre demokratik dini tutum düzeylerinin daha düşük olduğu anlaşılmıştır. Bu açıklamalar, *“Katılımcıların öznel kimlik algılarına göre demokratik ve muhafazakâr dini tutum düzeyleri farklılaşmaktadır”* şeklindeki hipotezimizin geçerliğinin araştırma sonuçları tarafından onaylandığı anlamına gelmektedir.

Araştırma verilerine göre örneklem grubundaki öğrencilerin öznel dindarlık algıları ile muhafazakâr dini tutum düzeyleri arasında da istatistiksel düzeyde anlamlı farklılaşma vardır. Muhafazakâr dini tutumlardaki söz konusu farklılaşmanın “orta düzeyde dindar”lar ile “oldukça dindar”lar arasında ve kendisini “oldukça dindar” görenler lehine gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Örneklem grubumuzda “oldukça dindar” kategorisinde yer alan katılımcılar, diğerlerine göre daha muhafazakâr dini tutumlara sahiptir. “Yüksek düzeyde dindar” olduğunu belirten katılımcılar yerine kendisini “oldukça dindar” olarak nitelendiren katılımcıların en yüksek muhafazakâr dini tutum ortalamasına sahip oldukları görülmektedir. Örneklem grubumuzdaki katılımcıların yaklaşık yarısı kendisini “ortaya düzeyde dindar” olarak tanımlamakta ve “oldukça dindar” görenlerle birlikte bu oran, % 77.9’a çıkmaktadır. Buna karşın, kendisini “yüksek düzeyde dindar” gören 23 katılımcının örneklem içindeki oranı ise sadece % 4.1’dir. Bu tablo, “oldukça dindar” kategorisindeki katılımcıların “yüksek düzeyde dindar” katılımcılara göre daha yüksek muhafazakâr dini tutum puanı ortalamasına sahip olmalarını bir ölçüde açıklamaktadır. Zira örneklem grubumuzun çok büyük bölümü dindarlık düzeyi bakımından kendisini “orta” ya da “ortaya yakın” bir yerde görmektedir. Dolayısıyla bu gruplardaki katılımcıların örneklemin geneli içindeki görüşleri ağırlık kazanmaktadır. Ayrıca örneklem grubundaki katılımcılar arasında, kültürümüzden kaynaklanan bir alçakgönüllülükle; “gerçekte kimin daha dindar olduğunu ancak Allah’ın bilebileceği”, “dindarlık düzeyi belirtmenin

bir Müslüman'a yakışmayacağı" yönünde bir kanaatinin yaygın kabul gördüğü anlaşılmıştır. Katılımcılar arasında "yüksek düzeyde dindar" seçeneğini işaretleyenlerin sayıca azlığı da bu sonucu doğrulamaktadır. Katılımcıların demokratik dini tutumları ile öznel dindarlık algıları arasında ise, istatistiksel anlamlılık ifade eden bir farklılaşmaya rastlanmamıştır. Bu durum, "*Katılımcıların öznel dindarlık algılarına göre demokratik ve muhafazakâr dini tutum düzeyleri farklılaşmaktadır*" şeklindeki hipotezimizin muhafazakâr dini tutumlarla ilgili bölümüne ilişkin öngörümüzü desteklemekle birlikte, demokratik dini tutumlar düzeyinde hipotezimiz doğrulanmamaktadır. Bu hipotezlerle araştırma bulgularının belirlediğimiz diğer hipotezleri de genel anlamda destekleyici sonuçlar ortaya çıkardığı görülmektedir.

10. Sonuç

Araştırmamıza katılanların kişisel ve yöresel farklılıklarına rağmen, ülke genelinde yaşanan hızlı sosyo-kültürel değişim sürecinden çeşitli düzeylerde etkilendikleri ve gerek muhafazakâr ve gerekse demokratik dini tutumlarında, şiddet ve yoğunluğu değişken de olsa, bir farklılaşmanın yaşanmakta olduğu görülmektedir. Günümüz Türk toplumunda rasyonelleşme, bireyselleşme, sekülerleşme, modernleşme ve politik muhafazakârlaşma süreçlerine bağlı olarak ortaya çıkan bu değişimler, bireyin zihniyet dünyasını şekillendiren değer yargılarını da etkilemektedir. Sonuçta, dini, ahlaki, kültürel ve toplumsal değerlerin algılanış ve yaşanış biçimlerinde olduğu gibi geleneksel norm ve değerlerde de değişim ve farklılaşmalar yaşanmaktadır. Ülke genelinde yaşanan bu süreçten çeşitli düzeylerde etkilenmekle birlikte ilahiyat fakültesi öğrencilerinin kimlik ve kişiliğini belirleyen baskın motifin, geleneksel değer yargıları olduğu; öğrencilerin dini tutumlarındaki baskın eğilimin "muhafazakârlaşma" yönünde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu tutum ve değerlerde bireysel ve toplumsal faktörlere bağlı, bir ölçüde zorunlu değişimlerin yaşandığı da bir gerçektir. Bilindiği gibi muhafazakârlık, kültürün geleneksel kodlarının muhafazası anlamında önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Ancak bir taraftan geleneksel kültür kodlarını muhafaza ederken, diğer taraftan modern kültürün işlevselleştirdiği kültür kodlarını benimsemek, toplum dinamizmi ve yaşanan çağda anakronizme düşmemek açısından önemli görünmektedir. Bu çerçevede ilahiyat fakültesi öğrencilerinin, muhafazakâr eğilimler yanında, modern kültürel eğilimlerden de etkilendiği ve sergiledikleri sosyo-politik tutumlarda her iki kültürün baskın motiflerini kişiliklerinde taşıdıkları gözlenmiştir.

Türkiye'nin tarım toplumundan sanayi toplumuna ya da geleneksel toplumdan modern topluma evrilen yapısında, toplumun gelecekteki aydınları olarak önemli bir misyonu yüklenmeye talip olan üniversite

gençliği, ülkemizin kendine özgü tarihsel ve sosyo-kültürel koşullarında gelişen geleneksel-modern dikotomisinin ürettiği kültürel açmazların yönlendirmesi altındadır. Küreselleşme sürecinin etkisini her geçen gün biraz daha fazla hissettirmesiyle birlikte, geleneksel kültür ve değerler alanında yaşanan kırılma, çözülme ve erozyonların, ülkemiz dini hayatında da algısal düzeyde bir alt-üst oluşu ve yeni arayışları beraberinde getirdiği gözlenmektedir. Elbette dini hayat söz konusu olduğunda ilahiyat fakültesi öğrencilerinin ülke genelinde yaşanan bu süreçten etkilenmemesi düşünülemez. Her geçen gün artan nüfus potansiyeli ve dinamik genç nüfusuyla Türkiye'nin bu potansiyelini en verimli biçimde değerlendirmesi gerekir. Bu çerçevede genel olarak eğitimin ve özelde üniversite eğitiminin sadece niceliksel olarak değil, aynı zamanda niteliksel olarak da etkinleştirilmesinin önemi ortadadır. Bu çerçevede, bir taraftan sayıları hızlı bir biçimde artan yeni üniversitelerin altyapı ve eğitim sorunlarının halledilmesi için gereken imkânlarla donatılmalarına öncelik verilmesi; diğer taraftan mevcut üniversite ve bölümlerin her açıdan daha nitelikli hale getirilmesi gerekir. Sonuç olarak, ülkemizde son zamanlara kadar, siyaset ve dinle ilgili yaklaşım ve çözümlenmelerde dindarlığın çoğunlukla bir değişken olarak beklenen düzeyde ele alınmadığı düşünüldüğünde, bu araştırmanın, din ve siyasetle ilgili mevcut sorunların çözümlenmesine yönelik çeşitli sosyal politikaların geliştirilmesine sınırlı da olsa bir katkı sağlayacağını umut ediyoruz.